

905

תולדות הרמב"ן

כולל

קורות חיי רבנו משה בן נחמן ז"ל וקורות ספריו היקרים.

מאת

מאיר אליעזר כ"ץ רפאפורט.

קראקא, תרנ"ח.

Verlag des Verfassers M. Rapaport-Hartstein.

Druck v. Josef Fischer Krakau 1898.

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 903.

תולדות הרמב"ן

כולל

קורות חיי רבנו משה בן נחמן ז"ל וקורות ספריו היקרים.

מאת

מאיר אליעזר כ"ץ רפאפורט.

קראקא, תרנ"ח.

Verlag des Verfassers M. Rapaport-Hartstein.

Druck v. Josef Fischer Krakau 1898.

חותם וכתובת המחבר :

Rapaport-Hartstein M.
Sátoralja-Ujhely

תולדות הרמב"ן.

פרק ראשון.

האדם הגדול הזה, ענק תורתנו וספרותנו, משה איש האלקים, אשר על שמו נקרא רבנו משה בן נחמן גירונדי א. ע"ש העיר גירונה אשר בקטלוניה בארץ ספרד, כי שם לידתו בקדושה בשנת תשע מאות וחמשים וארבע לאלף החמשי ב. — חוטר מגזע משפחה רמה, נכד רבנו יצחק ב"ר ראובן אלברצלוני ג. — וכבוד לא עבות ואין כל כתם-ערפל ועננה על חוג השמים, יבשר לנו: כי השמש עד מהרה תפיץ קרניה ואור זרוע זרחה עד כי יפוח היום ותעלה בחצי השמים: כן בני הנעורים, במעלליו ובתכונת נפש הנער נכד עורר בבוקרו, אם העתיד ישמח בו וישמח גם בני דורו: אם הוא ילד ישעשועים ובן יקר לאביו והוא עודנו נער ואין עב קטנה עולה על שמי שכלו ותכונתו, שמשו עד מהרה שואף זרחה לעלות למעלה בתהלוכות החכמה ודרך הצדק, כי אין משיבת ומפריע, אין מאפיל ומקדיר. —

כל אלה האותות לטובה נראו בבן נחמן, וכי הוא לגדולות ונצורות נולד, להפליא לעשות, ולחיות בעד אנשי הדור, בעד התורה והחכמה ובעד האמת והאמונה, ויגדל הלך וגדל, יד ה' טובה עליו בחכמת התורה הריף ומפולפל ומשוטט כעל משוטט ביסוד-התלמוד בתכלית הדקות והעמקות. — בלעדו פרשת גדולתו בתלמוד ובפוסקים היה נפלא ומוצק בדעותיו ובפעולותיו, ועוד בהגיעו לשיש העשרה לימי חיו ד. ויעוררוהו מוישנו הנעלים ארוח החכמה אשר בקרבו ויהי למחבר ספרים, ויחל לכתוב רעיוניו, פשטיו ופולפוליו, אשר עשו פרי לברכה על תלמי לבות כל דור ודור עד היום, ויקנה לו חבר נאמן ה"ה ר' מאיר הלוי ב"ר טודרוס אבולעפיא הנשיא מבורגוש

א) ר' משה ריאטי בס' "מקדש מעט" (דף ק' ע"ב) יקראנו "בן ירונדי". ור' הלל ב"ר שמואל: "ר' משה מיירונרא" (חמדה גנוזה כ') ובאמת איננו נקרא "מיירונדי" וזה טעות. (רשימת באדל, לר' מ"ש) וכנראה היתה חתימת הרמב"ן, "ירונדי" כי גם הפיוט הנמצא ממנו ראשי חרוזיו "משה בן נחמן ירונדי". —

ב) כן כתבו: "סדר הדורות" "צמח דוד" ורמ"ו בספרו "קורות ישראל וכתותיו" וקש בספרו "מליצה הדתית ליהודים" (צד רל"ג) ור' מ"ש ב"ר רשימת באדל". ומה שכתב הר"א כרמולו שגולד התק"ח ושכן כתוב ב"יוחסין" ושם לא נמצא מלידתו כלל וראה "קורות היהודים" לר' צה"ג, (נוטו ב' צד תל"ט).

ג) כ"כ הרשב"ן בתשובה ח"א סי' ע"ב וזה ר' יצחק מחטמה מאורי הדור ישמם "יצחק" ובניהם האלפסי; וזא מברצלונה למדינת דאניה והיא היתה בישיבה וזוקה בו והי' בה קהלה גדולה וקדושה בעושר ובמעשים וכבדו ר' יצחק זה ונשאורו ונתחתן לבן "אלכתיש" מיגדולי דאניה וישב ושפט אותם עד יום מותו... (יוחסין) ועל אזהרותיו יאמר אלהריו (התכמוני שער ג'). וישיבם בכתובים דבקים, כאלו הם כרוח הקודש חקוקים.

ד) היא שנת התק"ע כן כתוב ב"יוחסין" וב"סדר הדורות". —

הנקרא הרמ"ה ה). מוריו ורבותיו בדרני החיים והדעת היו: ר' יודא ב"ר יקר (ו), ר' יאשיה הכבלי (ז), ר' יהודה ב"ר יצחק החסיד מפריז (ח), ור' עזרא (ט), ור' נתן ב"ר מאיר (י). גם החכמה שחה קן בלבבו הטהור המוכן לקבל כל צורה מדעית ועיון פלוסופי, ויהי לרופא מהלל (יא), וחוקר אלקי (יב), ויטע אהלי מנורתו במקום מגורו אביו בעיר פרפינגון ויקח חבל במדיניות ויהי לעזר ולהועיל לבני דורו.

ה) ב"שטת מקובצת" (כתובות י"ח) נמצא הרמב"ן והר"ש שאלו לרמ"ה, לכן יפקפק הר"א פולד ב"שם הגדולים" הערה כ"ג (הוצאת בן-יעקב) איך יהיה הרמב"ן חבירו של הרמ"ה, כי נראה שהוא היה גדול מן הרמב"ן? אכן שאלו ישאל ל"ע צעיר לימים את ידיו נפשו, וזה היה כי הרמ"ה כבר היה נשיא ומדע כבר לאדם גדול בתלמוד; ואנחנו נראה כי באגרת הרמ"ה לרמב"ן ויקראנו "קירו וידירי" (אגרות קנאות" צד ו', ב. הוצאת ליכטנברג) — וכן היא ב"יוחסין".

ו) כן כתוב ברשימת באדל, וכן ב"תולדות חכמי ישראל" לרק"ש (ח"ג צד קפ"ז) ו"בקיורות היהודים" לר' צה"ג וב"תמים דעים" (סי' קפ"ד) מכיז ביאור טמנו וראה העיה נ' להלאה. — ז) כ"כ הרב הגאון ר"י היילפרין זצ"ל ב"סדר הדורות".

ח) בספר "הלקוטות" לרמב"ן (פסחים י"ד) כתב "קבלתי כפי מורי רבנו יהודה שקבל מרבו ר' יצחק בן אברהם הצרפתי" וכנראה הוא ר' יודא החסיד וכן כתוב בס' "קורות ישראל וכתותיו" לרמ"י, ובתה"י (שם) ודע כי ברשימת באדל, יאמר בשם בן-יעקב כי ר' יצחק ב"ר אברהם הצרפתי היה רבו של הרמב"ן ואתה תחזה כי היה רבי' רבי' וגם בשה"ג לא מצאתי כן. — ט) כ"כ בשה"ג לאזולאי, נזכר בתום' שבועות כ"ה וברקנאטי עה"ת כראשית וירא כי תשא ועוד ובס' ה"יוחסין" יאמר "רבו בקבלה" וכ"כ רח"ו בשם האר"י וברשימה הנ"ל יאמר סתם "רבו" ובספר "מליצה הרתית" (צד שב"א—של"א) יאמר "רבו התלמודי". — וב"המגיד" שנה ט"ו גליון י"א יאמר שהרמב"ן נולד בתקט"ה ולמד גם לפני ר' יצחק הלבן שחי עוד תתק"ן ע"ש ובאמת נולד תתקנ"ד.

י) הגאון חיד"א זצ"ל יאמר שראה חרושי שבועות כ"ו לרמב"ן ובפ' שבועות הפקדון ויקרא ר' נתן בשם רבו ולדעת הר"א כרמולי היה ר' נתן רבו בחכמת הרפואה בפרפינגון. — (רשימת באדל, להח' ר' מש"ש).

יא) מה שכתב ב"שבט יהודה" (כלל מ), ר' משה מאויטרו" על הרמב"ן שפירושו רופא לדעת קצת, וזוה אין ראיה שהיה רופא וכן הוכיח ר' דק"א (עניצקלופדיא מחברת ב' כ"ו צד רט"ז) שפירושו מיסטרו הוא "רב" וכנאמר ב"וכוח" שאין "רבי" מיסטרו כ"א "רב". — אבל ר' יש"ר דולמדינו בס' "מצרף לחכמה" (צד מ, אדוסה) יאמר "גם הרמב"ן נוסף שהיה רבן של ישראל... היה חכם בחכמת המחקר ורופא כמ"ש עליו תלמידו הרשב"א (תשובה ק"ב)." גם בפירושו עה"ת יביא דברי הרופאים הרבה מאד כמו בפ' ויגש — והוזכר בס' "רפואות" — בפ' אחרי — ובכר הזכירו הרופאים" — בפ' ויקרא — "וכן ידעו הרופאים כטבעיהם" — בפ' ויצא — "אבל לא ראיתי כן באחד מספרי הרפואות המדברים בהם", וכן החליט במ"ע הירחי לר"ז פראנקל (שנה ז', צד פ"ו בהערה ז).

יב) בשה"ג ו"הרע"ם בס' "מאור עינים" (צד שע"ז) "הרמב"ן נודע לכדאי וספון שיהיה כל דבריו נשמעים ובחונים מאיזה איש תכונה שיהיה כדורות האלו". ובס' "מליצה הרתית" (שם) ימלא פיו תהלה על רוחב לבבו ומחקר שכלו המצוין אבל ר' זרחי' הלוי באגרת תשובתו לר"ה מפירא כתב "והאיש משה הרב בר נחמן לא היה יודע טבע המציאות כש"כ דברי הפלוסופים ולא ידע איזה דרך ישכון אור" "אך הרש"ש בס' "האמונות" תבע עלבוננו של הרמב"ן וכתב (דף כ"ה) "ולזה כתב אחד מהמתפלספי" על הרמב"ן ז"ל כי היוות בלתי מבחין בין האופשר והנמנע השיג על הרב — הרמב"ן — וזה האיש היה סכל כי לא עמד על דעת הרמב"ן עכ"ל. וזוה צדקו דברי רש"ש כי ספרי הרמב"ן יתנו עידיהם ויקראו תבונתו. — ודע כי הרמב"ן בלערי ידועתו שפת ארצו הספרדית היה יודע בטיב הלשונות כערבית ועוד שפות ספרותיות כאשר הוכיח הח' פערלעס במ"ע הירחי לר"ז פראנקל (שנה ז' צד פ"ו הערה ד).

פרק שני.

או בעת חשכו כוכבי נשף־הגלות, בהתמעט הלבבות, בעת הועם וזהר החכמה היקרה, ערפל ועלטה תְּלוּךְ, ובבית יעקב היתה לאש מצה ומריבה, ותאכל ותלהט עד מוסדות השלום והאחדות; המפלגות ופרוד הדעות רבו למעלה ראש, והאמונה היתה לסלע המחלקות, זה מעבר מזה ממוקרי הפלוסופיה וממיועני ההשכלה עד כי לקחה לבו וכה המדמה הוליכהו שולל, ויבנה בתורה ובאמונה מגדל הפורח באויר, באין יסוד מוסד; וזה מעבר השני מחזיק בפשט הפשוט בכל הכתובים הנמצאים בתנ"ך לשבר את האוזן כלשון בני אדם, עד כי דברו באיש משה הרמב"ם ז"ל כי דברי ספרי, "מורה נבוכים", נבוכים הם בארץ סגר עליהם המדבר, ודודם המק עבר ירעו וישחיתו בהר הקודש הרת; ומביני מדע המשקפים בעד אשנבי־האמת, אלו אשר ירדו לסוף דעתו ותהום ביתו הנשגבה מעטים היו; ויפרדו כל רבני ארצות אירופה ואזיא לשתי פלגות: האחת מחזקת בפניני הרמב"ם ובשטתו הפלוסופית ותענד דבריו עטרות לה, והאחת, צא! צא! תאמר לכל ספריו ודעותיו, ובשתייהן היו גדולי ישראל, חכמי לב ופארי־הזמן, בעלי תלמוד והלכה, וביניהם הרב ר' שלמה ב"ר אברהם ממונטפיליור וידי־נפש הרמב"ן, עומד בראש המלחמה, איש אשר לבבו רחב בתלמוד והוראה יג). אך דוב אורב לכל מדע והשכל נוקם ונוטר להוני תבונות, ויעמוד בזרוע השופה ויש ידו ויך ספרי הרמב"ם חרם, ויעמדו נגדו רבים וכן שלמים, מאורי הגולה וחכמים ויחרימו חרם נגד חרם את ר' שלמה וזרתו בריתו; וכראות ר' שלמה כי כלתה אליו הרעה מאת ראשי הקהלות וחכמיה ויערוך מכתב בקשה אל הרמב"ן כי יהיה מלאך מליץ בעדו ולדבר עליו טובות לפני ראשי העם, ובדעתו כי הרמב"ן ממעריצי הרמב"ם ויעש בערמה וילבש אדרת אחרת למען כחש ויגלם באהבת המורה והמדע יד), ואלו דברי האגרת: (ט).

"זכרנו ימים מקדם בהתעלסנו באהבתך והתפארנו במעלותך, ע"כ יצאנו לקראתך, על דברי הריבות אשר בשערינו, בקנאותנו לתורת צורנו, בשמענו מקצת זקנים ונערים, מפרסמים דברים, חדישים מקרוב באו לא שערום אבותם, הולכים בדרך לא טוב אהרי מחשבותם... והתוכחתי עמדם פעמים רבות והייתי בעיניהם כמתעתע, וירבו הימים והיינו מריבים כמתלהמים ולא נלחמים עד בוא העת, עת בלחה ובעתה, ונכנסו בריותינו חכמי בדרש בנאותם הרמתה, ויבזו בעיניהם את דברינו, כי להשמיד בלבכם ולשיתנו בתה, ויחשבו עלינו מחשבות לאמר: נשחיתת עין בלחנו וזכריתנו מארץ החיים, ויוציאו עלי דבר לאמר: כי חרפתי מערכות אלקים חיים ודברתי

יג) באו"ח סו' תקט"ו טביא הב"י תשובת הרשב"א שהשואל כתב לו שר' שלמה ב"ר אברהם התייר... תשובה כי הוא שיבוא אחרי הרב ז"ל וכבר הורה זקן... גם ב"שיטה מקובצת" (כתובות י"ח ועל ב"מ ב.) מביאו ובושה"ג טביא בשם הפרדס כ"י לרבינו אשר בר"ח הדקדוש ר' שלמה ב"ר אברהם ממונטפיליור היה רבו של ר"י ע"כ. (מבוא לאגרות קנאות הוצאת ליכטנברג). יד) ראה מבוא, שם, ובאגרות קנאות אגרת רד"ק (צד ד') ואגרת ר' הלל החסיד (צד ו"ג—ו"ד) מה שעשה ר' שלמה ומה יצאה הבערה על ספרי הרמב"ם וספרי הש"ס תסמר שעת בשר ישראל. — ועוד מזה באגרת ר' שוח"ה בראש ספר "תולדות חכמי ישראל" לרק"ש והערת המחבר — ושם ח"ב צד קל"א. —

טז) המכתב הזה מוצא הרש"ם בכ"י באוצה"ס בעיר אוקספורד ובמ"ע ישרון (כרך שמיני ה' תרל"ה) והוציאן אורה בשלמות הרה"ח ר' שוח"ה. — וראה בתח"י ח"ב, צד קל"א בהערה. —

„בהרב הגדול אשר הרבה ורבין תורה בישראל, רבינו משה בן הרב הדין ר' מימון
 „ולהבאישנו ביושב הארץ...“

„ואולי האיש הוֹקֵן הוֹצֵא בגלילותיכם יעשה עמכם כאשר עשו בארץ הזאת
 „אשר הוציאו טופס הכתב ששלחתי לצרפת ויפו וברו עלי דברים מלבם לאמר: כי
 „אני צויתי להחרים את כל המאמין באמונת אבן מימון ודברים רעים אחרים אשר לא
 „דברתי ולא עלתה על לבי; ע"כ ארונה וחבורתי הקדושה תנו לב להקור את זאת
 „לכבוד אלקיננו, ואל תשמעו לדבריהם ושלומך יגדל לעד שלמה ב"ר אברהם".
 וכאשר באה האגרת הזאת ליד רבינו הרמב"ן והוא בתום לבנו ובאמונתו
 בדברי חכם ויודו מנוער כר' שלמה נתן אומן לדבריו, ויקנא לכבודו (טז), ויכתוב לכל
 קהלות אראגון נבארה וקשטיליה את האגרת הזאת המספרת בתהלות ותשבחות ר'
 שלמה ידורו, בניב צח וטוהר המליצה וז"ל: (ז).

„בפשע ארץ, ביום היתה לכלה הדין, על סגניה ושריה לבנות גדריה, ועל
 „הרועים לשמור העדרים ממעונות האריות ומהררי נמרים... ואם אסורים בזיקים, בבית
 „כלא שכחנו ברית וחוקים, הלא בה' אלקיננו אנחנו דבקים, ובבית שביינו הוא חיינו,
 „החיים הטובים אשר אין להם היפסק ואין אחריהם מות, האור הבהיר אשר לא
 „נאלוהו הושך וצלמות, והאמונה השלמה היא המנינה עלינו מחטא ולא כלינו,
 „היא שעמדה לאבותנו ולנו... ואתם שלומי אמוני ישראל, אריאל אריאל שארית
 „עמים יתר גוים, אשר עם אלקים דרי ורושלים אשר בספרד, נשיאי אראגון אצילי
 „נבארא ושרי קשטיליה, הקמים על נדיבות תלמידים וסופרים ודורשי אותיות וזוני
 „כנסיות עם החרום וזנב לאריות, הבו לכם עצה ודבר הלום, ואל האי הזה תענו
 „שלום כי ראיתי כבר מחטיאי אדם בדבר עוברי דרך אלינו ובידם כתבו חלקות
 „מגנבים הלבבות, ומחניפים המחשבות, והצררתי לגלות אונכם להעמידכם על תוכן
 „הענינים פן תשמעו אל דברי הזופים ונתנו להרם יעקב וישראל לגדופים, ואני
 „תלמידכם זה ימים חקרתי הדברים מפי השמועה וראיתי הבאות לפניכם הכת
 „המתחסדת, נפשים מצודדת, והיא המורדת, ואם רבני צרפת אשר מימי תלמודם אנו
 „שותים דברו בשמש בחצי השמים, לכסותו תחת כנפים, וירח המזחור צונו לסתום
 „ובעד כוכבים לחתום, אין על הרב — ר' שלמה — המניש דינו לפניכם חטאת,
 „כי הוא על חברו חלק, וישכנודו המפליג דעו, יגיד עליו רעו. לא נתן הנביא —
 „ר' שלמה — לאלוה תפלה, ובמלאכו — הרמב"ם — לא ישים תהלה. ואתם
 „רבתי אל תשמעו לבעל המחלוקת, אל תאמינו ברע, אל תבטחו באלוף, עד אשר

(טז) הוכח עוד מכתביו כי בלקחו חבל במחלוקת ע"ד הפילוסופיה היה בשנת תקנ"ה
 (רשימת בארל) ובזמן הזה היתה שריפת הספרים ובזחוסון כתוב תתקנ"ז וזו טעות (מבוא
 לאגרות הנ"ל הערה ה').

(יז) ומה נאמנו דברי הר"א כרמולי (מ"ע „הכרמל" שנה שביעית גלוון ששי) כי האגרת
 הזאת היא אגרת קנאת-הכבוד אשר קנא הרמב"ן כבוד ר' שלמה וידורו (תח"י ח"ב קל"ג)
 ובטעות כתוב בראש האגרת „זאת האגרת שלחה הרמב"ן לנדות ולהחרים את ר' שלמה ושני
 תלמידיו עד שישבו מדרסם הרעה אשר העזו מצחם לעמוד נגד רבינו משה ז"ל, כי כל אשר
 לו עינים לראות ויבין וישכיל כי הוא מלאה שבח ותהלה; ונפלא כי הר"א ליכטנברג (אגרות
 קנאות צד ד') לא הרגיש מזה מאומה — כן הרגיש מזה הח' יאסט (קורות היהדות וכתותיו
 ח"ג צד ו"ד).

„מפי בעל דינו תשמעו החלוק, כי צדיק הראשון בריבו ובא רעהו וחקרו; ובי' כתות
 „המבחישות זו את זו תביאו את בית דינכם יחד ונגשו אל המשפט ושפטום“ (אגרות
 הרמב"ם הוצאת ליכטנברג).

בכל אלה לא קמה עוד הסערה לרממה, לא נדעכה האש המתלקחת ולא
 שבתה המריבה עוד; לא ר' שלמה ואנשי בריתו, ולא המפלגה העומדת נגדו נסו
 את כחם להשביח שאון מי מריבה ודכים הודונים, כי כל אחת מן המפלגות מצאה
 משען לדבריה מן הכתובים ומדרשות רז"ל אך ר' שלמה התקומם עוד ביתר עז כי
 הוא לפי דעתו מקנא והנה קנאת ה' צבאות, קנאת הדת והתורה כלה; ויבקש לו
 עוזרים ותומכי ידיו ויאץ ברבני צרפת הצפונית להיות לו לעזרה ולעמוד לימינו,
 והרבנים התמימים ההם, בראותם את המורה צדק כי ראשית מלאכתו להסיר מלבנו
 כל תואר ודמות מאת הבורא וכל שמץ ההגשמה לשרש ולעקר, וכאשר דמו בנפשם
 כי נהפוך הוא מדעת הרמב"ם המורה מחדר אמונתם, כי שנו ברואה ויתעם דמוונם
 בתוהו לא דרך בה המורה זכרונו לברכה וכל שלומי אמוני ישראל אנשי הדעת יח),
 ויתנו גם רבני צרפת גם הם את ידם לחרם, לזרות כמו דוח המורה והמדע, ולהרחיק
 מאחלו עולה. אבל עד שלא שקעה שמשו של משה הרמב"ם ז"ל וזחה שמשו של
 משה רבנו הרמב"ן ז"ל ויעמוד שר וגדול ליהודים פרה ציץ תפארה נור הזמן ומקנא
 קנאת הרמב"ם וספריו המסלאים בפו, על האדם הגדול הזה הביטו בכליון עינים שתי
 המפלגות, הקנאים ורבני צרפת והמשכילים מעריצי הרמב"ם, אלו חשבו בדעתם צדקתו
 ואמונתו הרבה, כי יהיה על צדם ואלו בדעתם חכמתו וידו החזקה גם במדעים ובחקר
 הפלוסופיה העיונית, כי יהיה על צדם ועוזר להם; ויערוך מכתב אל רבני צרפת
 אשר בו נקרא את ענות צדקו ורוחו השפלה אשר תתכבד להיות הדום נרמס תחת
 הנלי החכמים, אבל לא רק עונה כעניי דעת ונעדרי הרגשה אלו הנותנים למרמס
 נפשם ונפש החכמה מאפס שביב כבוד שליש ברוחם, אבל רבנו ז"ל בחכמה ודעת
 ירחיב דבורו ויוכיחם ברוח שפתיו בדברים רכים וחדים, שנונים ונעימים על מה זה כי
 שתו בשמים פיהם כחללם כבוד הרמב"ם ולשונם בחרם תהלך בארץ? על מה נתנו
 דופי במורה ובמדע? ומאשר יקרה בעינינו האגרת הזאת נעתיק הנה ראשי עניניה: יט).
 „טרם אענה אני שונג, עוד אדבר ולבי מפני היראה מתמוגג יתקו מורשי המחשבה
 וארשת הישפתים והקולמוס והמגלה יעונו בין הידים, כאשר ינוד הקנה במים, בשמע
 אריות שואנים ממעונותיהם לביא וליש מהם, רעם שירים ותרועה, חובטים במקל
 ומכים ברצועה, לכבוש כל באי עולם תחת רגלי כבודם, טול מקל והך על קדקדם,
 ובעפעפם הרבם על פנינו חדרו רעיונו ונבהלו עשתונותנו; ואיך יוכל לדבר נכוחות,

(ח) הלא כמה בספרו „מורה נבוכים“ כמעט רוב ספרו יסודותיו בנויים להרחוק ע"ז
 הזאת, ובפרט החלק הראשון, וצדקו מאד דברי ר' ידעיה הברדשי באגרת ההתנצלות לרשב"א
 באמרו: שאם לא יצאה תועלת אחרת מהתפלספות רבנו הרמב"ם רק לעקור את האמונה הרעה
 ההיא מישראל היה באמת מספיק לנו והיינו מחויבים להורות להכמתו אשר הגיעתו אל האמת
 ע"ש וראה השגות הר"ם אלשקר לספר האמונות לרש"ש, וגם בעלי הקבלה להם דרך להרחיק
 בפעולות ה' ההגשמה (ראה בחיי עה"ת בראשית) באופן יקר (ראה תורת העולה לרמ"א ח"ב פ"ב).
 יט) האגרת הזאת נזכרת גם באגרת ר' ידעיה הפניני (מלא חפנים ג"ד) ונקראת „אגרת
 החמדה“ (רשימת בארל. לרמש"ש) ובסדר הדורות יאמר „אגרת החמדה“ ספר בקבלה לרמב"ן
 כתב-יד" וזה טעות. —

ומה ישיב על תוכחות עבד נבזה בעיניו ונמאס, לבו בקרבו המס ימס... ואדע כי כרובים הם הפורשים על המוני, ראיתי עמהם המונים המונים, רבי התחבמונים, המה הפנים הנראים במרכבה, והמה האותיות אשר בצבא, המה ראשי המטות המה העומדים על הפקודים, ומי מכלכל את יום בואם ומי העומד בהראותם, ואף כי אנכי אענם אסרם בשמעם ובדרך תבונה אודיעם ואני כנמלה ואין בלשוני מלה, בזוי עם ותולעת, לא למדתי חכמה ודעת, ואיכה על האיתנים מוסדי הארץ נגביר הילנו אפילו תורת חכרות אין עלינו, רק לפקוח עינים ולהטות למוסרם אזנים, ולבי וכליותי אשתונן, ועדיהם אתבונן, רוח מפיהם תורה מפי ספריהם מוסר מפי כתבם מורה... אישאל כענין ואם ידעתי גדולתם בחכמה ובמנין והדין אשר נהווה, ידעתי כי בצדק שפטוהו, ומה התלמיד אשר יבוא אחריהם את אשר כבר עשוהו? רק אנכי היום כקטן השואל מפי מלמד, ובתלמיד אשר לעמוד על דעת רבותיו חומד... אל נא רבותי ככהמות תחשובני, כשור אוכל עשב בל תראוני, כתבו לי מאיזה טעם דנתם? לא לאוספי אדינייכו אלא כגון דא ודאי צריך לאודועי... .

בראותי עצתכם הקדושה נסכמת, ועדתכם היקרה חותמת, כל ארץ צרפת רבנים ושרים פנת שבטה כלם הסכימו לנדות ולהחרים על כל איש אשר ידו הרים להנות בספר „מורה נבוכים“ ו„ספר מדע“ וקרנו יגדע, עד אשר יגנוזו גניזה עולמית, וזה תופס דבריכם מעט מהרבה, וניצוין מהמדורה הגדולה אשר לא תכבה, ולמה קדושי עליון פרשתם לרב הקהלות רשת החרם לקטף עוללות ואשכל להשחית את הכל כי תתנו ארץ הלזו לבז ולמשיסת רכושם ולשאל באלה נפשם ולא נתתם כבוד להרב הגדול אשר בנה בתלמוד מגדול, מגדול עוו לשם ה', ומקדש להמוני, המון עם הארצות העולים בפרצות, ובית תלמודנו השמש שממות עולם, יקומם בכל גלות החל הזה בספרד ובארץ המערב ואל המזרח ואל ארץ הצבי היה מושיע ורב? כמה נדחי חכמה קבין, כמה בה"מ רבין, לכמה רעבי תושיה נתן מימיו נאמנים והשיב בדברים הנכונים... . הנה זאת לא צדקתם אענכם, לא דברתם נכונה בעבד ה' ואוכיכם, ואקרבה לענות כי לא אשא פני איש להשיב על זה אמרה ואחיש, ואל אדם לא אכנה, ואל הגאון ומוראו אקנא, מדוע את הרב ממעשהו תפריעו וצדיק כביר תרשיעו? הלא ישאלתם עוברי דרך המאריכים לשון המפליגים מליצה הנושאים מישל בערך, בתהלת הרב הגדול, במעלת חסידותו בתוקף אמונתו, בעוצם ענותנותו בגדולת יחוסו, בגדבת כיסו, כמעשיו הנפלאים כמלוי הנוראים, בהיותו ביראת אלדיו דבק וחושק, ובתלמודנו נושק, אוהב דברי חכמים ומחבקם, הם מחמד עיניו ומחמל לנפשו עטרות לראשו, אם ראיתם ספריו, אם דקדקתם בחבוריו, השמעתם אותו מבעט באיסורין בקלין ובחמורין, ואם השמיט כל תקנה וגזרה ולא עשה סייג לתורה? אם העלים עיניו מעירובין ויודים, אם שכח עומד בגורן, בעוף וגבינה הנאכלים באפיקורין? הלא החמיר בהן יותר מן הדין. לא לכם רבותנו להקל לראש נגד המזרח... . גם מדוע אתם עוברים את מצות ה"ל אשר צוו אותנו לבל נטיל אימה יתרה גם על עבדנו הכנענים? ואתם הרעמתם רעם החרם על קהלות גדולות אשר נמצאים בהן גם הרבה חסידים וחכמים שהכל הייבום בכבודם! ואתם אם מצאתם לדבר נחוץ להחרים בארצכם את נְעָנֵי הלב, העוזבים ארחות יושר למה כללתם אותנו עמתן להכניס ארצנו בגורת החרם והאָלֹת ההן ומה לנו ולחם? ונבול נתן ה' בינינו וביניהם!

ואחרי שאין במקומנו מחלוקת ולא שוד ושבר בנבולנו אין אחריות חרמכם עלינו. והנה קהלתנו חסים על כבוד הרב הגדול ומקנאים קנאה גדולה לכבוד תורתו וחסידותו ואת יקר תפארת גדולתו לא מאשר אנחנו פוסחים על שתי סעיפים לסור מארחות רבותנו אל הברי הפלוסופים, ואתם אם מקוצר יד מאסתם בספר המורה ומבלתי הבין דרכו תאמרו: כי הוא סורר ומורה, למה זה ההרמתם גם ספר המדע והמכתב מכתב אלקים הוא מפתח לספרי הרב ז"ל בתלמוד ומבוא לכל חבוריו, סופר מצות ה' עשה ולא תעשה.... וכבר ראו כל בני לוגיל והרב הגדול ר' אברהם ב"ר דוד ז"ל הספר ההוא ולא צוה לגנוזו ולא קראו אחריו תגר, ואין אחד מהם על לומדיו הרבו הונגר, אבל כלם אוו לו והוו בו, ופתחו ואין סוגר, והרב ראב"ד ז"ל השיב על מקצת דבריו ולא אמר שיש בו צד מינות וצד כפירה הם וחלילה; וראיתי לרבנו הצרפתי ז"ל בתשובותיו במצות הנוהגות עתה בארץ ישראל שהגיעו ספרי הרב הגדול לידו והיה מתברך בהם, ומביא ראיות מדברי הספרים ההם, בשפה ברורה, ובלשון מהודרת, ומזכיר שם הרב לתהלה לשם ולתפארת, ואחרים שמעתי אומרים שאתם תופשים על ספר המדע באמרו: שאין למעלה צורה ותבנית ולמה רבותנו תפשתם עליו בדבר הזה שהרי כל הנאונים בחבוריהם וכל חכמינו הקדמונים בפיוטיהם בספרד הכל יחשבו הנוטה מזה כהולך אחרי ההבל.... ומה שנכתבו בתורה ענינים גשמיים, לא נכתבו כי אם להביין לבני אדם, וכבר הזהרנו בתורתו שלא נחשוב עליו דמות וצורה... וכל הסובר על הבורא יוצר הכל שיש לו צלם דמות ואברים אין לו אלקי כלל... ומקצת שריכם ורבינים אחרים והם כתוהים על הגזרה הראשונה וחוזרים בדברים מה ראו ועשו מי פייסם ונתפייסו? וכי משא פנים יש בדבר? שומעין דבריו של זה היום וכשיבוא חבירו למחר שומעין דבריו?... וידוע תדעו באמת ובכבוד כי לא ישמעו הקהלות לחרם וארור, ופני כלם קבצו פארוז, בנזרתכם לגנוז ספרי הרב הגדול לעזוב כל איש מאוייו כל הפורש מהם כפורש מחיו, כי מהם ילמדו, ובהם יעלו וירדו ומי על יסודי תורתו וספרי חמדתו יקח מכם עמדתו? לכן רבותנו חוסו למינינים והוו מתונים בדינכם החרם יותר והאֵלה היוצאת תופר בתרועת שופר!...

... ועל עוסקי ספר „מורה נבוכים“ כתות כתות תשימו יד מוראכם אל פיכם, כי מצות הרב הגדול לאמר: לא תפרשוהו ולא תפרסמוהו וכך אמר בתחלת ספרו: „אני משביע לכל הקורא בזה הספר לבל יבאר ממנו אפי' אות אחת ולא יבאר לזולתו אלא מה שהוא מבואר ומפורש בדברי מי שהקדימני מחכמי תורתנו אשר נקבו בשמות, אך ללמד מה שלא אמר אחר זולתי מנאוננו ז"ל אל ילמדוהו לזולתו זה תופס דברי הרב ז"ל, ואם אתם רבותי תסכימו עם חכמי פרובינצה, גם אנחנו נצא בעקבותיכם תחזקו דבר הזה בחרם... ונמלך תחלה ביסוד המעלה בנן של קדושים הארו האדיר... הרב ר' אברהם בנו של רבנו ז"ל... בזה תאירו בנתיב השלום כצהרים, וכל הקהלות ישו לכם אונים, וסרה קנאת אפרים... הכותב לפי כבודכם כורע לכבוד ומשתחוה למורא, תלמידכם הצעיר אשר לכל מצותכם מוזמן, ועמכם נאמן, משה ב"ר נחמן ז"ל.—

כדברים האלה דבר הרמב"ן באגרתו לרבני צרפת, ולמלאות הפין חכמי צרפת בקש גם את ידיד נפשו ר' מאיר הלוי הנשיא, כי יתן גם הוא את ידו להתחולל

סער החרם על קוראי „המורה“ כאשר נראה מאגרת ר' מאיר הלוי הערוכה לרמב"ן ועל דברי יקורי ויודי אשר בקש ממני לקנא לכבוד תורתנו ולדברי רבותנו ולהיותנו באגודה אחת עם רבותינו הצרפתים כאשר הסכימו בו לכבוד אלקים ולגדור גדר בעמו הפרוץ. . . . ונבר אשר אין לאל ידו להוכיח אנשי מקומו והחונים על ידו אם עברו תורות הלפו חוק, אך יוכיח עמים עצומים עד רחוק. (אגרות קנאות צד ו'). אבל זאת העצה היעוצה, יאמר ר' מאיר הלוי כי: בעלי הריב יגישו עצמותיהם לפני הרמב"ן והוא בדעתו יצדיק צדיק וירשיע רשע. — ומה רבה חכמתו והפשר אשר עשה מלא השכל ודעת לפשר בין שתי המפלגות כי אך הרמב"ן ידע להוקיר את הרמב"ם כ) ואת ספריו הממלאים בתרשיש החכמה ורוח קדושה מתנוססת בקרבם, אבל משכילים צעירים אשר כמעט נפתחו עיניהם, שקדו בלמוד המורה ונטו לארחות עקלקלות. ע"כ ראה לצדק להכות על קדקדם ולשימם להרם ולגדופים, וכן היתה דעת רבנו משה בן מיימון ז"ל שלא ילמוד כל איש המוני בספרו זה המלא סתרי הבריאה וסודות היצירה (כא). — גם לא יכל הרמב"ן להשיב בפעם אחת שאון המפלגה העומדת נגד המורה לאמר: כי לשקוד על דלתותיו מותר וראוי לכל חכם לב; כי כל דבר יתפעל מהפכו יותר, ואולי בראותם יוצא כנגדם ויחרימו גם אותה, והוא לא פעל ולא עשה מאומה, — ע"כ ראה הגולד ויצ"ן בהרכי העתיד, וימלא מעט רצון כל אחת מהמפלגות. — ולא צדקו בזה המבקרים מעשה רבנו, וכי אדני הפשר לא על צדק הטבעו, באמרם כי הוא ז"ל רצה להרחיק כל חכמה ופילוסופיה מבני ישראל עם חכם ונבון מתולדתו, יען נפשו אותה להחרים לומדי ספר המורה. — כי אם נבט במבט אמתי עד תכלית דעתו בזה נראה כי לא החרים אך לאלה המחבקים חיק התבונה והשליכו כל דבר אמונה, התורה והיראה ונמשכו אחרי הפילוסופיה יותר מדי כמו שאמר: השומע ישמע וההדל יחדל שאי אפשר לכם להוכיח לכוף כל ישראל להיות חסידים, וכזה נהגו אבות העולם ליסר מזה חכמים גדולים, אף כי למנוע מן

(ב) ה"ר שם טוב בס' האמונות (שער א' פ"א ושער ב' פ"ד) יאמר: שמההיות שעשה הרמב"ן להיות למגן בעד הרמב"ם הם דברים בטלים, ע"ש וכבר הכה על מוחו בספר א"ג, פ"א. — גם הר"ם זק"ש בספר „מליצה הרתית להיהודים“ (צד רכ"א—רל"א) יאמר: היה למגן בעד הרמב"ם אבל יותר למלאות רצון כבוד הרמב"ם יותר מאשר ישתדל להליץ בעד דעותיו" כי אם שסתר לפעמים דבריו אבל ישימונו כתר לראשו בגלל ספריו וחכמותיו אשר בחוץ תרונה. — ומה שכתבו על מצבת הרמב"ם „מישה בן מיימון מוחרם מין“ לא היתה כזאת בימי הרמב"ן כי אם בימי ר' שלמה הקטן ועדתו בעיר עכו כי אם היתה בימי הרמב"ן הלא אז חי עוד ר' אברהם בנו ולא כיהר זאת תחת לשונו (תוח"י ח"ג צד מ"ז ובספר השנתי „ירושלים“ לשנת הרמ"ז צד ו'). (כא) נשאר בירנו שיר קרמוני ממשורר פלאי אודות המחלוקה ע"ד המורה והמדע וכו שבה ישבת את הרמב"ן ודעתו הרמה ע"ד המחלוקה ושעוסק לשם שכים וזה נוסחו!

„ראה אורה ראה חברת השוקים

„וסוף דבר לשם האל עסוקים

„למושב לדעת מה התוכל, וכן נחמן לעורתם מזומן

„התרקע מויטה לשחקים ילהם עז ספרו מעניקים... (או"ב ב' צ"ה)

גם ר' מושולם דפיאירה ישגכהו תהלות ע"ד המחלוקה בעד המורה:

„אפוד בקרבנו ואיך נשאל באוב, לוחות בירינו ולא נשברו

לנו בנו נחמן למגדל עזו, ואם לא צהלו קולם ולא דהרו. (דברי חכמים

ע"ו. וק"י מכתב ג' ובתוח"י ח"ב קפ"ד).

ההגיון התלמידים המתחילים ללמוד... ומביא שם דברי רב האי גאון הנודעים „ולא תמצא יראת הטא וענוה וקדושה אלא באותם המתעסקים במשנה ובתלמוד ובחכמה יחד לא בדברי חכמה בלבד.“ (שם באגרת הג"ל) מזה נראה שגם רד"ג המתנגד ללימוד הפילוסופיה וסודות המחקר, אבל מסכים הוא לקשר התורה והחכמה גם יחד: וכי לא יישא הרמב"ן ז"ל על שפתיו את ספר המורה בפירושו הנחמד על התורה (כב), פעמים יסתור דבריו וגם יעיד כי הם מאירים כמורה השחרה, וממלאים הדרי הנפש אורה, ואך ימנע הטוב להולכים בתמים אחיו בני? אן זה כי אם צורך העת הביאו להחריס קוראי המורה בארץ צרפת באמרו: „ואחרי שאין במקומנו מחלוקת, ולא שוד ושבר בנבולנו אין אחריות חרמכם עלינו.“ לכן שם פדות והבדל בין ס' ה"מורה" וס' ה"מדע" כי המורה היה העיקר אשר סלפו בו הישרה הלוישי הראות, וספר המדע בלעדו לא ירים איש את ידו להורות דבר ה' זו הלכת, בפרט בפרק אמונה ותשובה: — ולאלה החכמים אשר התורה והאמונה ענקים לנגרותם באמת לא מצאנו שהחריס חלילה ללמוד בספר המורה, כי איך יהיה הרמב"ן נאה דורש ואינו נאה מקיים? — —

פרק שלישי.

עם ישראל, בני אל חי, אף כי מפור ומפורד בין העמים הנחו, עיף ויגע מחמת המציק, ועל גבו יחרשו חרשי רעה, עד כי שחה לעפר נפשו ולישונו לחכו דבקה, לא יתן אלקי ממרומים לרמוס לארץ חיתו, ויורוהו ה' עין פרוי שתול על פלגי מים מימי התורה והאמונה אשר בצלו יהיה ומימיו ישתה לרויה: ישיב נפשו והוא בריא אולם במצבו החמרי והרוחני, וכה העלומים חדיש בעצמיו. גם בדור אדונינו הרמב"ן בזמן הגרוש ולפניו, כמעט נשכחו הפירושים והתוספות אשר על התלמוד, או כל צמא ילך למים וישתה מי בארו ותגדל ישיבתו באיכות ובכמות ויפוצו מעינותיו הוצה, אליו יתרו רבים, חכמים ותלמודיהם, וכל דבר הקשה יביאון אל משה (כג): ויעמוד תלמידים מציונים בספרות התלמודית וההישכלית, ומגדולי

(כב) בפירושו על התורה מביא המורה הרבה מאד כמו: וירא, ויגש, ויקרא, אחרי, ועוד, ועל דברי רב האי גאון שזכרו באגרת הזאת ראה מלא חפנים בחלק האשכנזי צד נ"ג בהערה וראה אור החיים לר' יוסף יעב"ץ, ובהכותב לר"ן הביב (תגובה ב'), וכמנחת קנאות (צד קב"ה, קס"ו, קס"ט, קע"ב) וריב"ש מ"ה, וגם אז לא נוכל להחליט כי הרמב"ן הי' מתנגד הפלוסופיה יען יאמר בפירושו „השומע ישמע וההדול יהדל שא"א לכם לכוף להיכית כל ישראל להיות חסידים.“ כי זאת דעת כל שלומי אמונו ישראל שלא לעורר נפש הולך בתמימות לאמר: חיק הפחילוסופיה! עד ששכלו תובעו בפה ונפשו שוקקה. — —

(כג) בפרט אחרי מות ר' יונה הגדול היה הרמב"ן רב כולל בקטלוגיה, והרב בר ששת יאמר עליו כדברים האלה: „הרב ר' ידוע שהרמב"ן היה סיני ועוקר הרים וכל דבריו כגחלו איש ועליו סומכים בכל גלילות קטלוגיה כמישה מפי הגבורה“ (תשובת הריב"ש ס' תט"ז) ותלמידו הרשב"א יאמר: „הרב הגדול רבינו משה בן נחמן היה מתיר ועושה ואין לנו גדול בחכמה ובמנין ובראית הטא“ (תשובה תי"ג) ור"י אלבו וקראנו „גדל החכמים האחוזנים המקובלים רבנו זרמב"ן“ (עקרים ב' כ"ח) ר"א אבולעפיה יאמר: „לפי מה שגלה איש האלקים ג"כ משה בפירושי על התורה הוא הנלחם מלחמת ה' הוא הנחמני חבירו של המימוני ששניהם תלמודי העטרמי שהם נשיאי העולם שלשתם“ (שבע נתיבות החכמה צד ב').

תלמידיו: ר' שמואל הספרדי (נד), בעל התרומות, ור' יונה גירונדי (כ"ה), ור' אהרן הלוי (כ), (הרא"ה) ור' שלמה בן אדרת (ז), (הרשב"א) ור' ניסים גירונדי (כ"ה).

כד האזולאי בשם הגדולים בח"א ובה"ב יקראנו „סרדי“ ויאמר כן בשם היוחסין, אכן שמו „ספרדי“ ולא „סרדי“ ולמלת סרדי און לה פירוש והיה לפניו ספר יוחסין משובש (ולפני ספרדי ברפס ואלקווא, וקראקא המשובח) ואחריו החזיק בשגגה הח' רדק"א ב"ס, הלמוד לזולרות היהודים וספרות" (צד רע"ט דפוס לפמיה) ובמפתחותיו לס' „מאור עינים“ (דפוס ווילנא תרנ"ו) במערכת ספרים וראה שה"ג ח"א וכן הח' פערלעס יקראנו סרדי (מ"ע הירחי לפראנקל) והחכם הר"ר דוד קויפמן העיר פה וז"ל: „? ואני מצאתי את שם ר' שמואל ה„סרדי“ חקוק על אבן אשר נמצאה באספניא,“

(כה) ב"ב יוחסין שה"ג סה"ד; ודע כי מה שמביא מרן הב"ב, ב„ברק הבית“ חלק יו"ד סימן קנ"ד תשובת הרשב"א „דרופא מותר לעשות רפואה כו'. ושכן עשה מעשה הרמב"ן עצמו“ ע"ש, וכתב הב"י על זה שמיצא כתוב דהר' יונה כתב להרמב"ן „תבוא עליך ברכה שאתה מרבה וכו'“ ואם היה רבו הרמב"ן לא יכתוב לו בסגנון כזה? וכן במדרשי סוף מועד קטן כתוב: „אמר לי הרמב"ן מצי רבנו יונה“ כי זה ר' יונה הוא הגדול במרצלונה בן אברהם, מחותנו של הרמב"ן (נפטר ה"א כ"ד ראה אבני זכרון סי' י"א ומהר"ש בן הרשב"ן בתשובה סי' רצ"א ובאגרת ר' הלל תלמוד ר' יונה, באגרות קנאות) ושני ר' יונה היו כן כתוב ביוחסין ובכנסת הגדולה או"ח סי' ח' הגהות הב"י אות ו' וראה „יד מלאכי“ כללי המחברים כלל יו"ד ובשה"ג, ותלמיד הרמב"ן הי' ר' יונה ב"ר יוסף (ראה שה"ג הוצאת בן-יעקב הערה מ"ט). וחח' ר' ק"ש ב"ס „תולדות חכמי ישראל“ (ח"ב צד קט"ו דפוס ווילנא תרל"ט) מעתיק דברי הר"א ליכטנברג כמבוא שלו לאגרות קנאות וז"ל: עוד היה ר' יונה השני תלמיד הרמב"ן וחבור ביאור על רב אלפס ונדפס ממנו רק על מסכת ברכות אך הלשון הוא מתלמידיו... וראו' לדבר שר' יונה השני הוא בעל הביאור ההוא דבריש פרק שלשה שאכלו ועוד בהרבה מקומות יאמר „מורי הרמב"ן“ ועוד ראה אחרת דבריש ברכות גבי פסוק יראו עינינו כתבו „וכך היה מנהגו של מורי הרמב"ן נר"ו אבל מורי ר' יונה קרובו... ואחרי כי הביאור ההוא מתלמיד ר' יונה בשם רבו למה מזכיר בזה בשמו יותר מבשאר מקומות גם לא הזכיר שהיה תלמיד הרמב"ן כי אם קרובו אלא ודאי שזה היה ר' יונה הראשון וקראו מורי דרך כבוד עב"ל הר"א ליכטנברג שם בהעתק הח' הרק"ש; ובצד קע"ה שם יאמר בדברו מר' יונה הגדול בהערה „ספריו הם ביאור להלכות רב אלפס ונדפס ממנו רק על מס' ברכות...“ ע"ש כי יאחו את החבל בשני ראשים פעם יוחם הביאור הזה לר"י הגדול ופעם לר' יונה השני. — עוד יסתור דבריו זה בזה כי בח"ב צד קע"ח מעתיק מיצבת ר' יונה הגדול שנפטר כ"ג לאלף השישי ובחלק שנישי יאמר ר' יונה הראשון שנפטר שנת י"ג לאלף השישי“ (צד ו') גם החכם רדק"א יאמר שהדבר מספק אם שני ר' יונה היו (ספר למוד לקורות היהודים וספרות צד רע"ב) ולדעתי הראיה שלמעלה ברורה. —

(כו) בתמים דעים סימן קפ"ו כתוב „הרב ר' אהרן בשם רבו הרמב"ן“ ובעקרים להר"י אלבו בשלישם לרביעי והמאורי בהקדמתו לפרקי אבות; והוא ר' אהרן הלוי ברצלוני בעל ספר החנוך וכך החליט ביד מלאכי להרמ"ך כללי המחברים כלל כ"ג והגאון היר"א זצ"ל מטיל ספק בזה דעל הרוב כשמוכיר בחינוך את הרמב"ן כותב „זכרוננו לברכה“ וכמה פעמים „מפי מורי ישמרהו האל“ וכן בתחו"י (צד ל"ג ח"ג) ועל זה יאמר בשה"ג בהערה (מ"ט הוצאת בן-יעקב) כי הפקפוק הזה אינו, כי אחרי שהרא"ה נח נפשיה שנת ג"ג והרמב"ן קידם לו „א"כ יכתוב „ישמרהו אל“ בעודו בחיים, וז"ל אחרי מותו; והח' ר"ד רוזין הוכיח כי בעל ס' החנוך אי אפשר שיהי' תלמידו (מבשר שנתו תרל"א ברוסלויא צד ע"ו, קכ"ב, קכ"ו ע"ש).

(כז) תשובת הרשב"א סי' תקס"ו ותשובת בר ששת סי' י"ד.
(כח) ואינו הר"ן מפרש הרש"ף אבל הוא בעל הדרשות כ"ב יוחסין שה"ק, צ"ד, סה"ר, קוה"ד, ונפטר שנת כ"ד לאלף השישי, וזה מבואר הביטול כי בדרשותיו זכור את הרמב"ן הרבה מאור ויאמר „זכרוננו לברכה“ ואם נפטר הר"ן כ"ד והרמב"ן הלך לירושלים כ"ז ואיך יאמר עליו

ור' דוד בונפיד (ט). ור' משה בר' מאיר הנרבוני (ל). מפרש ה"מורה", גם ר' משה בר' שלמה (א). בן גיסו של הרמב"ן תלמיד אהוב כבנו השוכן במעמקי לבנו גם ר' אבנר מבורגוש היה תלמידו —

שבע שמחות היה מורם ומלמדם להועיל רבנו הרמב"ן כי תורתו עשתה פרי ישוה לו ויעלו למעלה במדרגה העליונה על סלס"השלמות, החכמה והאמונה בנות

„ז"ל? וגם לא יקראנו „מורו" או „רבי". ועוד שמוכיר גם את הרלב"ג (דרש רביעי) שנולד שנת מ"ח וכאשר הוכיחו הרש"ם בס' מילגזי צד תצ"ו ובס' קורות היהודים ח"ז וראה תולדות ח"י (ח"ג צד קס"ו) והשלים פירושו על התורה שנת צ', לכן קרוב לשנוע שהפירוש על הרו"ף והדרשות מעט אחר של ר' נסים בן ראובן יצאו (שחי שנת ק"מ) וכן כתב דרק"א בספר למוד לקורות ישראל וספרות (צד ש"ג ר' לפסואה), וראה שה"ג הערה פ"ט הגהות הר"א פולד, — ובס' „היוחסין השלם" כתוב הרב ר' נסים בן ראובן שעשה חרושים לתלמוד וספר דרשות... ועשה פירוש לרו"ף והוא היה כברצלונה ובפרפוגנון והשלים פירושו ע"ז בשנת ה' קל"א, (ראה קורות ישראל לרצה"ג צד תצ"ו הערה ג') והח' פרלעס שנמשך אחר היוחסין בהרבה מדבריו נמשך גם כזה שהר"ן בעל י"ב דרשות היה תלמידו (מ"ע הורחי לר"י פראנקל שנה ז' צד פ"ט), ועל זמן חיבר הדרשות יוכיח דרש ר' שזכר את המגפה שהיתה שנת ק"ח וראה „החלוין" (שנה ה' צד קכ"ז) ועל כי הדרשות ופירוש על הרו"ף מעט אחת יוכיחו דמיוני הענינים וביאורם אשר בשני הספרים האל כמו בדרש ששי: „ת"ד יש שם זקן...". וכמו כן ביאר בפירושו למס תענית; וברדש שנים עשר: „לא נאסר הנחש אלא ב"ה שאין השכל גזור...". ועי' בחידושי הר"ן חולין (צ"ה): שפירש בן ממיש (רו"ד ור"י ח"ה צד קל"ח הערה י').

ר' דוד נזכר הרבה בחדושי הר"ן לסנהדרין וראה שם לרף כ"ג ורף כ"ה וראה שה"ג ח"א. — ודע אתה הקורא כי תדיר נזכר שם „מרדכי" לתלמיד ב"ן תלמודי הרמב"ן אבל איננו מרדכי בן הלל בעל „המרדכי" (ראה אודותיו „המגיד" שנה ט"ז גליון מ"א) אבל הוא ר' דוד כהן „מרדכי" ר"ת „מר דוד כהן יחיה" וכן יקראנו ר' יצחק ישראלי ומהרא"י בספרו על הקבלה (ח"ב צד קמ"ז) וביא דבריו ר' יצחק דמן עכו „הרמזו בכל מקום מ"ד"כ"י. (רשימת באדל. לחה' רמ"ש) ונראה כי ר' דוד בונפיד אולי הוא ר' דוד הכהן (?).

(ל) כתוב ב„סדר הדורות" „ר"מ נרבוני תלמיד רמב"ן פירש המורה" וכמו שכתוב בשלשלת היה שם אביו יצחק אמנם המטריח לדחות דבריו הנה הוא כפסית מו"ץ מן הגורן אשר בלעדו יסערונו הרוח (ראה „מזרף לחכמה" צד מ' דפוס אדיסה ואגרת ר' יש"ר הנ"ל במלא חפנים להרא"ג ובשה"ג מהר"ם רוטנבורג ועוד „המגיד" שנה שמונית גליון כ"ד) ובס"ד כמפתחותיו יקראנו „בן דוד" אבל יביא עוד ר' משה נרבוני אחר והוא מיסטרטו וידאל שהעתיק ספרים הרבה מפלוסופי הערביים והוא בן יהושיע וכן חבל חכמים יקראוהו בן יהושיע והוא מיסטרטו וידאל בעל המפרש והם: הרמ"י בס' „קורות היהודים וכתותיו" ורצה"ג בס' „קורות היהודים" (ח"י) ואני מצאתי נרבוני בהקדמתו לפירושו ואמר! „אמר משה בר' „מאיר" בן אבא מרי בן מר דוד הנרבוני" ובשם בן מאיר יקראנו גם בד"דו ח"ה ובטעות „יהושיע" יקראנו גם ב„כוכבי יצחק" (חלק ל) וב„תולדות חכמי ישראל" שנמשך אחר רצה"ג. — ובזמן חיו ידענו דבר ברור שנולד הרבה שנים אחרי הלך הרמב"ן לארץ ישראל ואחרי פטירתו (ראה קורות היהודים להג"ל וכ" שם „ספר למוד לקורות היהודים והספרות" לרק"א צד ש"א) ומה שאמר בסדר הדורות שהיה תלמידו לקח לו מבעל השלשלת. —

(לא) באגרת הכתחלת „יברך ה' בני נחמן" אשר כתבו הרמב"ן מירושלים יחתום „ותקרא לי לשלום בני ותלמידיו ר' משה בר' שלמה אחי אמך" ואני בהשתוקקי לדעת עוד דבר על בני משפחתו של הרמב"ן אמרתיו כי זה ר' משה הוא הנזכר במרדכי ביבמות פ' האשה שלום וז"ל „ומורו ר' משה בר' שלמה אמר לי... שכדומה לו שמע מפ"י ר"ת" אמנם כמו שכתבו יוחסין צ"ד ושה"ג שנפטר ר"ת שנת תתק"ל כ"ד שנה קודם לידת הרמב"ן ור' משה למד לפניו ואיך יקראנו רמב"ן „בני ותלמידו" ודרך זה איננו כי אם לתלמיד צעיר לימים, ומצאתי כי ר"ת נפטר תתקצ"א לאלף החמשי (המגיד שנה ט"ז גליון כ), ולפי זה איננו רחוק. —

אלקים משלבות תהיינה בלבותיהם אשה רעותה לא תצור, כי על מוקדות האמונה בנה הרמב"ן היכל חכמתו יען אמונתו הדרתו ויראתו קודמת לחכמתו אבל אצל ר' אבנר לב). עמודיה ירופפו, ושורש החיים הזה לא הבה בלבבו, ויהי להפך, וישם מתוק למר ויעש אישכלות מרוות, ויסת אותו לבבו ויכחש בתורה ובבחיורה החפשית אשר נתנה ביד כל אדם לבחור בטוב או ברע, וימר את דתו, ולמורת רוח היהדות עלה במעלות הגדולה והשעה משחקת לו, לו הוין רב וכסף תועפות, מצא חן בעיני העמים ושרי הממשלה ויתן חתיתו על אחיו בניי כאשר הסכינו בימים הקדמונים אנשי זרוע וגבורה לרכא תחת רגלמו צאן ה' באין אהבת-אדם בלי הברל דת — ויהי היום צום כפורים ורבו הרמב"ן עם אחיו ישפכו שיה בבית התפלה, ויקרא אבנר למורו הרמב"ן כי חיש מהר יבוא אליו בהגיעו מצותו ופקודתו, ויחדר כל העם אשר במחנה קדוש ה' כי מושג אמתי לעדתו כי משה איש אלקים קדוש הוא וכי לדאבן לב יהי לו לעזוב בית התפלה: ועל כלם שאת אבנר תבעת אתם, כי זרוע רמה וקוין מכאיב הוא לרבו הרמב"ן ולכל אחיו, אמנם פני הרמב"ן לא נפלגו, ולא זע ממנו, כי נחם השמימי הוא בטחונו בה' בוש יבוש ליראה בלעדי מה' — אמנם לעשות מצות אבנר לא יוכל לאמר נואש, וילך ויבא אליו, ויעזו אבנר פנים וישם מצחו כנהושה ויבא לפניו הזור חי וידקרתו ויצלהו ועיני משה הרמב"ן רואות וככלותו הבריה המגאלה וישאל את הרמב"ן מספר הלאוין אשר עבר בזה ויאמר כי הם ארבעה ויען אבנר לא! כי הם חמשה! ויבט בו הרמב"ן בעין חודרת, ויאלם דומיה כי הדרת קדושה חופפת פני רבו — וישאלהו רבו הרמב"ן מדוע המיר דתו ויען אבנר אתה אדוני נתת יד לפשיעתי כי בדרשתך קבל עם ושפתוך נטפות מור אמרת: כי כל עניני התבל, נמצאיה, ואנשיה, רמזים וכלולים בס' האוינו: והם דברים אשר למשמע אוזן-דעה רחוקים מאיפשרות, ע"כ אמרתי כי רוח הוא באניש כמוני כמוך וכל אשר יעלה על רוחו בידו ליחסו אל האמת, ואלך שובב גם אני בדרכי לביו. „אל נא!" ענה הרמב"ן „כי אתה הסכלת עשה ואני על דעתי עומד כי האמת נר להגלה, ושאל לך ענין ואורך!" ויאמר „א"כ איה איפה רמזי שמי בפרשה הזאת?" „כן דברת" ענה הרמב"ן „מידיתקבשנו!" ויפן אל פנת החרר ויפלל לה, כי יתן בפיחו מענה מנצה את אבנר, ויחשוב מחשבות ויבוא אור בהיר ברעיונותיו ויאמר „אמרתי אפא"יהם אשב"יתה מאנייש זכר"ם" בכל מלה אשר בפסוק זה האות השלישי מאותיות אבנר, ועמוד אבנר משתאה כי ירדו דברי רבו חדרו בטן, ויבקש ממורו אם אין עוד תרופה למכתו ומשובתו נצחת? ויאמר הלא העתיד אשר ישחק לקראתך רמזו הוא בפרשה הזאת! ויפן וילך לו לדרכו וגם אבנר עבר באניה את הים בלי מלה ומנהג ועקבי פעמותיו לא נודעו —

גם יוצאי חלציו בניו ובני בניו היו תפארת אביהם. אב התורה והחכמה בזמנו, ויולדו לו שני בנים האחד ר' שלמה ויקח לו אשה את בת ר' יונה

(לב) אתה ראית קורא וקר כי לא השכתי מכוא אליך בדעות רבות וגם בסת רתן פן יאמר אחר ראה זה נגד הדעת הזאת! לכן העתקתי לך גם הסיפור עם אבנר אבל הדברים הם ברורים מבבל השלשלת ואבנר לא היה תלמידו מעולם כי לכל הדעות נפטר הרמב"ן שלשים לאלף הששו ואז נולד אבנר כאשר הוכיח בס' קורות היהודים (צד תק"ט נאטע י"ג) וכנראה שנה בזה ראה"ו בס' (ח"ה צד כ', בהערה).

גירונדי לג). והשני ר' נחמן לר). שניהם חכמים ובעלי פלפול אחד מהם כתב חרושים על מסכת ביצה, ולבתו נתן לאיש את ר' גרשם ב"ר שלמה, גם הוא היה חכם גדול וכתוב ספר „שערי השמים“ (לה). ותלד לו אשתו בן נחמד ושמעו הולך בכל הארץ המפואר בתורתו ובחכמתו (לו). הוא החוקר המצויין בין פלוסופי ישראל, ר' לוי הנקרא רלב"ג, ובפי חכמי העמים ליאון דע בוניולום.

ודע קורא משכיל כי בדרך הזה אשר הרלב"ג בן בתו של רבנו משה בן נחמן הלכו כמעט רבם ככלם חוקרי קדמוניות הראשונים והם: ר' אברהם זאקוטי בס' היוחסין (ח"ב צד ע"א דפוס זאלקווא) ובעל סדר הדורות והאזולאי בשם הגדולים (שער השמים לויית הן ובח"א בערכו) גם החכם הכולל מו"ה יש"ר דלמידגו יאמר באגרתו לר' זרח וייש עוד ביאורים שתחת אלו ג' המדרגות נכללים, רבים ונכבדים נטיו כנחלים, כמו ביאורי רלב"ג בן בתו של הרמב"ן מכל חכמה כלולים והרבה מועילים. (מלא הפנים להרא"ג והקדמה לס' מעין גנים). ומכותבי תולדות ישראל האחרונים בזמן רבם שמו יד למו פה מלנגוע בקצה הדבר הזה לו). ובספר „תולדות חכמי ישראל“ להח' המליץ רק"ש (ח"ג צד קע"ז דפוס ווילנא תרמ"ד) יאמר: והנה לפי היוחסין היה אביו — של הרלב"ג — החכם בעהמ"ח ספר שער השמים: ואחרי אשר ידענו כי מחבר ס' שער השמים נקרא בשם ר' גרשם ב"ר שלמה נודע לנו כי שם אבי אביו של הרלב"ג היה ר' שלמה אמנם מש"כ עוד בס' היוחסין

לג) כ"כ מהר"ש בן הרשב"ן בתשובותיו (ס' רצ"א) ובמות ר' יונה חותנו היתה אשת ר' שלמה בנו מעוברת ורצה הרמב"ן שיקרא בנה הנולד לה אח"כ כשם ר' יונה אביו וכן היה. — לר) ר' נחמן כתב לו אביו אגרת מירושלים מתחלת „וברכך ה' בני נחמן“ וכן האגרת הנדפסה בשם אגרת המוסר הוא אליו, והיה ביד הגאון אזולאי חרושי מס' „ביצה“ כתב-יד מבן הרמב"ן ונראה שהחדושים האל הם לר' נחמן עי' „שם הגדולים“ ח"א ואולי גם האזולאי לא ידע בכבוד אם הם לר' שלמה או לר' נחמן. —

לה) כי ר' גרשם היה חתן הרמב"ן כ"כ סה"ד ונמשך אחר היוחסין ואהריתם אזולאי בשה"ג ונדבר מזה לפנינו ואין פה מקומו ורק"ש בס' „תולדות חכמי ישראל“ (ח"ג צד קס"ז) יאמר על ספר שער השמים „ספר פלוסופי כאשר הודיעני הח' וואלף בספרו הנודע“ ובאמת אין אנו צריכים לעדותו של וואלף כי הס' הזה נדפס בוויניציה ולאחרונה עי' הח' רוו"ה ברעדלהיים ופה מצאתי מקום להעיר כמה שנכחו רבים בספר הזה והנה כמאור עינים „להרע"ם שהוציא לאור הח' רדק"א (ווילנא תרכ"ז) בחלק קול אלקים יעיר המו"ל על דברי המחבר. „ובכני עמנו יזה דבר ר' יצחק ו' לטוף בסוף המאמר הראשון מספרו „שער השמים“ ויאמר וז"ל וכבר העיר הח' מו"ה חיים (כ"ח ח"ג) כי שגגה היא ביד המחבר ליחס ס' שער השמים לר"י לטוף כי הוא חיבר רגב"ש... וזה שמבוא כאן המחבר הוא מס' „יקוו המים“ לר"ש בן תבון. (ע"ש צד י' הערה ב') ואני אומר ששגגה הוא ביד החכם המעיר וביד כל הנותנים שגגה להרע"ם והוא לא שגג כי הריב"ש בתשובה ס' קנ"ז מחשב והולך ספרי הר"י בן לטוף וביניהם ס' „שער השמים“ שהפליג בשבחו מאור ואם כי הרגב"ש חבר ספר נקוב „שער השמים“ אכן לא אך שער אחד לשמו. — ושער השמים לר"י בן לטוף נדפס ראשונה מכתב-יד בווען שנת תרכ"ה עי' החכם מהרא"י. —

לו) והחכם ר' לוי ז"ל גם הוא היה חכם גדול בתלמוד ועשה פירוש נאה לתורה ונביאים (תשובת הריב"ש ס' מ"ה).

לז) ראה קורות היהודים לרצה"ג ח"ז ורמ"ש רשימת באדל. (צד א. י"ד). וספר הלמוד לקורות ישראל וספרות לרדק"א (צד ש') ובכנ"ע הודתי לר"ז פראנקל יאכר כ„יוחסין“ (שנת ז' צד פ"א).

כי אבי אמו של הרלב"ג היה הרמב"ן לא יתכן לפי ראות עינינו כי אם נדבריו בן הוא הלא אז לא העלים עיניו — הרלב"ג — מפירושו — של הרמב"ן — עה"ת, והזכירם בשמו כאשר הזכיר את פירוש אביו ואבי אביו הנופלים מפירוש הגאון הנפלא הזה, ואף גם זאת כי לפי הנראה לא ראה בעיניו את ספרי הרמב"ן יען כי בפירושו לס' דניאל חשב את הקיץ לשנת ה"א קי"ח שנה אשר גם הרמב"ן חשב אותה לעת קיץ והרלב"ג יאמר, "כי לא עמדו הקדמונים ע"ז הקיץ עם קלות ההעמדה...".

אות הוא כי לא ראה ספרי הרמב"ן אשר לא יתכן אם היה אבי אמו. —

הנה נפלאות היא בעינינו אך לא ראו כל הוקרי קדמונותנו כי הרלב"ג בעצמו יזכיר את שם אבי אמו ר' לוי בעל "לוית הקן" מפילא פראנשע, כי בפ' עה"ת (פ' כי תצא) כתב "קבלתי פירוש זה מהרב אדוני זקני ר' לוי הכהן, ואם נחליט כי אבי אביו היה ר' שלמה בעל שער השמים היה אבי אמו ר' לוי... הראיות האלו הן סתירה למדי לכל האומרים כי ר' לוי בן גרשם היה בן בתו של הרמב"ן, אמנם חכמים ואנשי דעת רבים עד הורות האחרונים היו מיוצאי ירכו וביניהם הרב המקובל ר' משה ב"ר יעקב בעל "שושן סודות" ורחיד"א מצא על זה הספר שיר אחד הנותן על זה עדותו (לח), גם הרשב"ן (לט), והגאון מו"ה אברהם בן טוואה (מ). היו מגזע רבנו ומשורשי יקר כהרמב"ן נצר נחמד יפרה, ישלח נטיושותיו על כל מרחבי ארצו, וזרעיו הבאים אחריו גם הם עמדו לנס ולתפארת היהדות כלה. —

פרק רביעי.

מצב ישראל החצוני אשר ההפך עליו בלחות בימים ההם, עד כי לא יכל עוד להטות שכמו, ולסבול כל התלאה אשר מצאתהו בדרכי החיים, בשבילים הצרים מאד, ותלחין רגלו אל קיר וכוהי הדת מבלי לנער חצנו או להיות נחבא אל הכלים עוד. —

הזכוחים רבו באין מספר עוד משנת תתס"ו לאלף החמישי אשר המיר אז דתו פיטרום אלפונזוס שר"י, הוא אשר החל באלה, וביתר עז בימי רבנו הרמב"ן ברצות עוכרי ישראל ומגדיהם להחשיך מאור היהם ולכבות שביב היחיד אשר בלבם הוא התורה והאמונה, ובראשם ראימונד פעניאפורטי הכהן הדומיניקני, הוא היה צורך היהודים בשנאה עזה כמות, וירדפם מלא בכל מאמצי כח, וכל מחשבותיו אך למרר

(לח) זה ניסח השיר: "עשר קבין ירדו על כל חוקר מבין סודות

רבנו משה ב"ר נחמן נטל מהם עשר ידות

כי הוא השלישי מתשבו קבל עשר ידות. —

משה נכדו הרב מורנו עם בשמי סודות נכבדות

בשנת רנ"ה חודש ניסן היא עת צרה לצאן אוכדות"...

(לט) ראה שה"ג זמהר"ש בן הרשב"ן (בתשובה רצ"א) ובתשב"ן ס' קל"ד ח"א בהגהה

אמנם זה אך אם נאמר שהרלב"ג היה נכד הרמב"ן כי היה ממשפחת רלב"ג, — גם הרב הגאון ר' יעקב ששפורט זצ"ל היה חוטר מגזע הרמב"ן ז"ל (ראה שו"ת, אוהל יעקב" כ"ב כ"ד) דור אחר עשר.

(מ) כ"ב בשה"ג ושכן יעיד ר' אברהם עצמו בנזשבותיו הנמצאות בסוף התשב"ן.

וביחוסין דפוס קונשטנטינה כתוב "בזמן בן בנו של הרמב"ן ובזמן ר' דוד נכד הרמב"ם" גם מזה ידענו שנכדיו היו מצוינים (רצה"ג ח"ז מכתב י"ב) ובדור שלפנינו הרב ר' מרדכי שמואל גירונדי רב בפאדובה, (המגיד שנת ט"ו).

חיהם, ויכונן חציו על יתר האמונה לירות כמו אופל מצבם ולהעבירם מעל דתם, וימלא את ידי המומר פאבלא כריסטיאני תלמידו ממנוטפילליר לשוט ולהתהלך בארץ צרפת הדרומית ולהוכיח את היהודים אודות התורה והאמונה; אכן נסכלה עצתו ובני הרחיקו עצמם מזה מאוד, וכראות פעניאפורטו כי לא הפיק זממו, ויערים בדרך אחרת, ויחל את פני המלך לתת צו על הרמב"ן כי יתוכח את המומר פאבלא נגד המלך והשרים, כי לפי שכלו יצח הוא את הרמב"ן, ויעש כן, ורבנו הרמב"ן בשבתו בבית מדרשו נטבע במצולת תורתו, ופתאום לפתע קבל פקודה עזה מן המלך כי בוא יבוא אל בית המלכות אשר בברצלונה, להתוכח ישם ע"ד הדת הישראלית גלוי לעיני כל, ויעש הרמב"ן כמצוה עליו ויסע לברצלונה, (בשנת ה"א כ"ג מא) והוא כבן שבעים שנה; המתניות ופלוס דבריו בטוב טעם ודעת כבר הכתירו ראשו, ברוח כביר ולב אביר אור כנבר מתניו לצאת לקראת נשק"הוכוח, פתח דבריו היה ערוך אל המלך כי יתן בטובו רשיון לו לדבר כהפ"ן לבנו מבלי להשביח אף הגה אחד, כי אך אז בצדק נקראתו "וכוח" והמלך נעתר לבקשתו זאת, או ופתח שפתיו מישרים ומפיו כדודי אש יתמלטון בראיות מתנ"ך ומדרשים מב) השאלה הישנה: אם בא מלך המשיח לישראל כבר או יבוא עוד? העצם היבש הזה אשר גם בימינו ימוצוהו כלבי צאן ה', היא היתה הציר אשר עליו יסובו הוכוחים, ובכל יום ויום ישב המלך על כסא מלכותו ונתן אזנים קשובות לדברי הוכוח ההוא בין המון עם רב וכניהם אצילי ארץ וסגניה, וכהני הנוצרים, גם יהודים רבים, וברצון פאבלא להוכיח ממדרשות ואגדות כי אין להם משיח לישראל, אבל רבנו ענהו כי הבל יפצה פיהו ולא יאמין באגדות ההן! ויתמרמר המומר וילן על משה כי כל איש ישראל אשר הכחיש יכחיש אף מלה מן התלמוד כופר הנהו בדת ישראל, וישיב הרמב"ן כי אין על היהודי להאמין רק על ההלכות מדיני או"ה אבל האגדות אין דבר מצד התורה מכריח להאמינן מג) ויתר דברי הוכוח הלא הם כתובים באר היטב על ס' "וכוח הרמב"ן" אשר משם יקחנו הקורא ויריה צמאונו —. וימשך הוכוח ארבעה ימים וכל השומעים תמהו על הרצית שכלו, ועל ישר הגיונו, והדבור אשר בפיו, ובקסם שפתיו לוקח לבות בלשון צחה ומליצה נפלאה, וגם יצוא יצא כמנצה וכנבור אשר שונאיו נפלו תחתיו —. אחרי הוכוח נשאר רבנו עוד שמונה ימים בברצלונה, וביום השבת בקרו המלך והרומיניקנים את בית התפלה אשר להיהודים מ"ה). ודרוש דרש משה בתוך קהל ועדה, ויטף מלים על אמתת התורה מה). הנתונה לנו מן השמים מורשה לבני בנינו עד עולם, ובטרם הפרדו מברצלונה בא עוד בחצר המלכות, ויברך את המלך,

מא) יום הוכוח נראה היה ביום העשרים לחודש יולי. — ובענות רוח הוכוח הרמב"ן מלא כוסר ואנושיות נגד איש שכנגדו וכגובה שמים מן הארץ כן גבהו דרכי וכוחו מוכוח ר' יחיאל מפריז עם ניקולוס דונין (קורות ישראל לדצה"ג צד קט"ו וצד קט"ה בח"ו).
 מב) באמרי "מדרשים" דעתי בזה בלעדיו האגדות, ושדרשו רז"ל המקובלים להלכה, —
 מג) הרע"ם בס' "מאור עינים" מאמר אמרי בינה פט"ו יאמר על דבריו אלה: "לא נהרהר אחר דבריו אשר כונתו לשמים" (צד ר"א דפוס ווילנא תרכ"ו).
 מד) כ"ב ר' צה"ג בס' "קורות היהודים" צד קמ"ו ולא העיר אם הדרשה על אמתת התורה היתה לפני המלך או לא. —

מה) אבל הדרשה לא היתה לפני המלך כי אם לאחיו בני ישראל יחזה דעו בדרש היקר הזה, ראה "ספר הלמוד לקורות היהודים והספרות" לרדק"א (ס' פ"ו). —

יתן לו המלך שלש מאות כסף מ"ו) משאת כבוד ביד המלך. — — — ואם כי אֹהֶה הרמב"ן לזרוע שושני המנוחה על תלמי בית ישראל, ולמורת רוחו חפצו בידו לא הצליח, כי הרה אף פעניאפורטי כי יהודי יגיע למעלה גדולה בדעת בהרמב"ן, ויבקש את המלך כי יהויק יד פאבלא כי ינסוע עוד בין היהודים להתוכח עמם בחושבו כי נצה יצנה את שאר הרבנים אשר לא חלקו להם בנינה, נחלה רחבת ידים כמו רבנו וישמע המלך לקולו ויתן לו כתבהדת התום בטבעת המלך: כי ביד פאבלא לערוך מערכת-החוכה על שדי האמונה, ככל אשר יעלה על רוחו, וכל פקודי המלך אשר דבר המלך ורתו מניע אליהם, באראגוניה ובצרפת הדרומית צונו בפקודה עזה ליסר את היהודים מ"ז) אם יעוו לעמוד נגד רצונו, אבל גם בפעם הזאת פאבלא בדי ריק ייעף, כי אין אוון שומעת לדבריו; ויבקש דרך חדשה לנקם נקם לשלוח ידו ביהודים וידבר באוני הפאבסט קלימינס הרביעי: כי התלמוד אשר בכבודו יתמרו היהודים הוא מלא גדופים, נאצות וקיקלון, על הדת הנוצרית, ועל כל הקותיה; וכוה הצית אש הרון אף הפאבסט כאש אוכלת ויכתב אל ההגמון מאראגוניה (בשנת ה"א כ"ד) ויצוהו לאסף את כל התלמוד וספריו ולתתם ביד הדומיניקנים והפרנציסקנים לחקור ולדרוש בדבריו אם אמת נכון הדבר כי נמצאו כמו דבר אשר יהי לבושה ולבלימה נגד אמונתם, ואז אחת דתם לשרוף על מוקדה, גם ביד המומר נתן קלימינס כתב כזה והמומר הביא את הכתב הזה אל המלך, והמלך מהר לעשות מצות הפאבסט וימלא את ידי ההגמון מברצלונה, ואת ידו פעניאפורטי ועוד כומרים דומיניקנים עמם לחפש עד מקום שידם מגעת ולמחות המקומות מן התלמוד אשר מתנגדים לדת הנוצרים, אך לא מהר לדון את התלמוד שרפה כרצון קלימינס ורבים עמו, כאשר עשו בצרפת, כי אחד מן הכהנים בדומיניקנים אשר היה גם הוא ממבקרי התלמוד מטעם המלך, ראיונגד מארטין שמו, איש מבין לשון ערבית, ערביית וכשדית העיד לפני המלך כי נמצאים בתלמוד גם מקומות המראים פנים שוחקות לדת הנוצרית ולמענם יעשה להניה את התלמוד אחרי כי ימחו המקומות אשר הם כצנינים בצד דתם. —

מחכמי הרזים הראשיים המעמיקים בחכמת הקבלה מ"ח). אשר להם נגלו תעלומות סתרי הבריאה וסוד הספירות, היה רבנו ראיש וראשון, כי על ידו נשתה

מו) מאורועידים (שם) וכתבי הוכות טמונים עד היום הזה בגניו המלך בברצלונה מ"ע הירחו לר"ז פראנקל שנה ז' צד ז' הערה ד') וזוה תשובה ג"ב להמספקים כי דבריו הוכוח הם בזוופים וראה הקדמת המו"ל "זכות הרמב"ן" (שמעטין תרנ"ג).
מו) הקדמת וואגענזויל לספר "זכות הרמב"ן".

מח) אורות הקבלה ודרכיה אשר לרמב"ן, ידבר וק"ש היונה ע"ש. ומאר ישבחנה הח' בעער בפלוסופיה, ע"ו, (רשימת באדל לרמב"ש) ותחת אשר ואמר הח' וק"ש בספרו "מליצה הדתית", "כי הרמב"ן היה בעל עיון פלוסופי הוכשר ויתרון. וכלם יעלוהו על כל שבח ותהלה (ראה הערה י"ב) ואמר בעל "קורות ישראל" (ח"ז צד מ"ט) "העמק באלהיות היה רחוק טמנו כי לא וכל להעמק בהן או לא רצה". — ונמשך כזה אחר רש"ט (ראה הערה שם). — ובצר ג"ו בדברו מקבלתו יאמר: "ופעל גם הוא חלקו להאפיל ולהעציב את היהדות", ואנחנו נענה כי ידענו דרכו להקטין ערך פלוסופי וחכמי עמנו (וראה "המגיד" שנה ט"ו גליון כ"ו), ומאהבתו

החכמה הזאת כנפיה מלא רוח ארץ ותבל, ובצדק יאמר עליו ר' אליהו בחור המדקדק בשירו שלפני פירוש הרמב"ן על התורה שהדפוס בשנת ש"ה, "לולא שקם, היה העם בקבלה כמעט אלמין" כי הוא למד דעת זאת לפני עם בני חכמי דורו בימיו, ומי לא ישמע לגאון כביר שר התורה ואוצר התבונה המאיר עיני הדור כמוהו? לב מי לא ילבב לחביק חזקה אם נאור ואדיר איש הגול מרבבה כבן נחמן ינשאנה? והחכם ר' יוסף שלמה דלמדינה המתהפך בתחבולותיו, פעם יגדילנה ופעם ישפילנה יאמר: "והרמב"ן לפי הרוב קולע אל השערה, ומאד חשקה נפשי בפירושו עה"ת, לבד במקומות שחבק לאשה זרה, ולולא זה משה איש המעלה, מיד שוסים גאלה, חי אני היא היתה עדיין בתולה, לא ילדה ולא חלה, (באגרת לר' זרה ב, מלא הפנים) וכנודע למדי טפלו רבים לחכמה הזאת דברים בדויים, אבל חכמת רבנו היא מקבלה מפי אליהו התשבי אשר שלחו אלהים להורות אותו כאשר העיד עליו אב המקבלים האר"י ז"ל ור' חיים וויטאל תלמידו יאמר בשמו: "ולענין ספרי הקבלה הנמצאים אמר לי מורי ז"ל כי שלשלת קבלת הראב"ד... עד הרמב"ן תלמיד תלמידיו כלה קבלה אמיתית והוא מפי אליהו ז"ל שנגלה אלהים מ"ט). ושאר ספרי הקבלה אל תשלך ירך אלהים כי הם בנויים בשכל אנושי לא מקבלים לא מפי עליונים ולא מפי ראשונים" (הקדמת ספר עין החיים ואוצרות חיים) רבותיו בחכמה הזאת אשר בלתי מורה דרך ילך בה איש חשכים ואין נוגה לו ט). חו: ר' יודא ב"ר יקר נא). ר' עזריאל בן מנחם נב). ור' עזרא מגירונא נב). ור' אלעזר מגרמזיא נד). בעל הרוקה.

את הבקורת החפזית לא פעם אחת נטה מני אורח הסלול ויבנה במה לעצמו, והח' פערלעס יפה דיבר על דעת הרמב"ן אורות למוד הפלוסופיה (ראה מ"ע הירחי לר"ז פראנקל שנה ז' צד פ"ה). מט) גם החכם בר ששת דבר מקבלתו של הרמב"ן ז"ל, "וכן הודעתוך מה שאמר אלי ביוחד מורי הרב רבנו נסים ז"ל כי הרבה יותר מראי תקע עצמו הרמב"ן ז"ל להאמין בענין הקבלה היא ולזה איני תוקע עצמי באותה חכמה אחרי שלא קבלתיה מפי מקובל חכם (תשובה קנ"ז) וע"ז כתב המקובל הר"מ בן גובאי לפי דרכו" והנה רבנו הגדול הרמב"ן תקע עצמו להאמין בה יותר מראי לפי שאין דרך לידע הכורא ולעברו וזולתה... (עבודת הקדש חלק עבודה פי"ג).

ג) כמו שכתב הרמב"ן עצמו בהקדמתו לפירושו על התורה.
נא) וזכר בס' "נפש החכמה" לר"צ דיליאון ובס' "כתר שם טוב" לרש"ט נ' גאון (יהרו) ובתשובה לרשב"א (ס' תקב"ג) ורשב"ן בפ' "מגן אבות" פ"ה — וראה הערה ז'.
נב) רבים טעו בשמות "עזרא ועזריאל" כי אחד הם וכן הדבר בספק אצל הח' רדק"א ב"ס' הלמוד לקורות ישראל וספרות" (צד רצ"א הפוס לפסיוה) אמנם ידענו דבר ברור כי שנים הם כי ר' שם טוב נ' גאון בפירושו לרמב"ן יאמר "ור' עזרא ור' עזריאל מגירונה חברו פירוש ההגרות... והוסף ר' עזרא לחבר פירוש התפלות" וראה מצרף לחכמה בשם גובאי (צד כ"ב) יאוצר נחמד (ח"ב צ"ה) ודברי חכמים (ע"ז) ולעיל הערה ב"א ורצה"ג בס' "קורות היהודים" (ח"ז מכתב ג') ונרפסו שז"ת בקבלה ממנו ובסופן כתוב בטעות "עכ"ל ר' עזריאל שקבל מפי הרמב"ן, כי נהפוך הדבר, — והרקנאטי יקראנו בשם "החסיד ר' עזריאל" (רקנאטי עה"ת בראשית) ואולי הוא הנזכר בשיטה מקובצת נזיר ובדף מ"ו יקראנו "רבנו עזריאל" ולי נראה כי ר' מנחם ב"ר עזריאל הנזכר בתוספות (תגובה י"ב ע"א ד"ה מסוף) הוא ב"ר עזריאל שלנו וכן דרך הענין המובא שם. —

נג) ראה לעיל הערה ט' ובס' דו"ד"י לראה"ו ח"ה צד ה'.
נד) כ"ב שה"ג וסדה"ד ואיננו אמת והראיה כי יקראנו "הרב החסיד ר' אלעזר" ולא אמר מורי (אגרות קנאות צד ט' לפסיוה) וכ"ב רצה"ג רמ"ש זוק"ש וגם לא הכירו מעולם

אבל מתי תחל להיות ממאחבי' אם עוד בימי עלומיו או אך בזקנותו רבו הדעות והגדות שונות: כי הגאון ר' חיד"א זצ"ל בשו"ת כתב בשם רח"ו: „כי הרמב"ן לא זכה לזאת החכמה כי אם בבואו בימים ובבחרותו לא האמין בה עד אשר רבו ר' עזריאל גרם לו שלמדה ע"י אותה פעולה ישעשה, שבא אצלו בקפיצת הדרך". גם בשלשלת הקבלה וב„סדר הדורות" יאמרו כמו כן, אך הסבה אשר על ידה נתלהב ללמדה היתה אחרת: כי זקן אחד בא אליו וברצונו להרקי על הרמב"ן מחכמתו הנפלאה, והוא באחד ומי ישיבנו ולא רצה, יען אהב הפלוסופיה והרפואה, ואח"כ הודיעו לרמב"ן כי הוקן הזה עשה נבלה בדרבו על מיפתן זרה, ויחרצו משפטו לזנוג בשרפה ובטרם השליכיהו על מוקדי אש אמר לרמב"ן כי הוא באמת ובתמים לא הטא אך הערם, יערים ולא ישרף, אך חמור ישרפו תחתיו, וכן היה כי על ידי הקבלה נמלטה נפשו משערי מות ובקר את רבנו בחדרו, ומני אז והלאה נקשרה נפשו בה ובכל דרכיו למוח תמיד יחגרה נה). ובס' „קורות היהודים" לרצה"ג יסתור זה כאשר ידענו נאמנה ישחרושו על מסכת שבועות חיבר בעודו עול ימים, ובהם ירמו על החכמה הזאת וסודותיה. וז"ל „ופירוש מה בין נדרים לשבועות יש לו סוד, שהנדר לבנין יסוד, והשבועה בו ה' האחרונה ברורה וידועה, מהיות מששה גזועה, ותמצא שהנדרים על נבי התורה עולים, וכן לבטל המצות הלים ואין כאן בשבועות, יען פרייהם מאותן נטועות, ואדון הכל אשר בידו הכל יודיענו בסתום חכמה נו). וכן בס' מלחמות למסכת ברכות (דף מ"ח:) יזכר את ס' „היכולות לר' ישמעאל" נו). אך יתכן כי דעתם על הקבלה המעשית כי אך בה לא האמין אך לעת זקנותו אבל בקבלה העיונית שם עיונו גם בימי טל ילדותו —. יהיה אך שיהיה הרמב"ן היה ממקורי הסודות עוד באביב ימיו כי ר' עזרא מגורונה רבו בקבלה נפטר לפי דברי היוחסין שנת תקצ"ח ולא היה הרמב"ן אז למעלה מארבעים —.

הגדות עתיקות, גדולות ונפלאות נמצא ב„סדר הדורות" מה שפעל ועשה רבנו בידעו קבלה מעשית ובשם קונטרס אחד ישן יספר: כי בהיות הרמב"ן בברצלונה על חוף הים עם תלמידיו לראות האומנים מביאים אניה חדשה להורידה בים והיה שם גם המלך ובכל איתנם לא היה לאל ידם להורידה. והרמב"ן בטוב לבבו בחכמתו

(ספר הלמוד לקורות ישראל וספרות צד רע"ט) וראה בן יעקב הערה פ"ו ובמעשה נסים כלל ז' וברשימת באָדל.

נה) מבלעדי הורות הנמצא בזה הספור זיופו נכר מתוכו כי אם לא היה בערים והתראה למה יענשו? ואם היה למה ינצל כיון שחטא? ועוד וכי בת כהן הוא שנתה לדיונו בשרפה? —

נו) ולפתרון החרה הקבלותית ראה רמב"ן ורקנאטי בס' טטות ורקנאטי בסוף וירא. —

נז) לדעתו טוה לא נוכל להציל דבר אמת: כי גם בכחרותו התעסק בנסתרות, כי אולי

בעת זקנותו הוסיף הרברים האלה כאשר נאמר להלאה בפירושו על התורה כי בו הוסיף גם כן אחרו כן דברים אחרים, וראה רשימת באָדל. להח' הנודע רמב"ש. — וכן הוא דרך המחברים להוסיף בספריהם גם אחרו התוסם כי לפעמים בשקלם דבריהם ויבהנו כבוד ומצורף הבחינה וימצאו דבר חדש להעיר או להוסיף. וראיה ברורה מרשב"א תלמידו כי בחידושו למסכת יבמות לרף ק"ב יאמר על הרמב"ן „זכרנו לברכה" וברף קב"ב יאמר „הרמב"ן נר"ז" „ולזה הסכים הרמב"ן נר"ז" ואם בכתבו ברף ק"ב כבר נפטר הרמב"ן איך יאמר להלאה מזה „נר"ז" אבל כי הוסיף הרברים אחרי פטירתו וכתב שיטות שיטות. — אך הראי' ע"ז שעוד בכחרותו היה בעל מקיבל מספקת כפטירת ר' עזרא התקצ"ח. —

ויתפאר לתלמידיו לאמר: לו רציתי ואביא את האניה בים ברוח שפתי והדברים אך יצאו יצאו מפי ר' משה ויאמר לו המלך ויצו עליו לשמור מוצא שפתו ובראות ר' משה כי אין לו מקום מעום ומפלט ויהיה עוד נאלץ ללמוד למלך אופן ההשבעה או כי יעלילו עליו כי מכשף וחובר חבר הוא צוה והכין לו אנישיש בים עם מלך ויכנס בה וישבע את האניה ותרד אחריו ומיד כתב על מגילה שם הקודש מקפיצת הדרך, וירדם המלך, ובעוד הנעים אהדים הלך בדרך למרחוק ובהגיע למחוז הפצו וייקץ המלך משנתו ויאמר לו הרמב"ן כי ישיב לביתו ויען אנא אלך ואחרך נפשי למות כמו אניה קטנה כזאת? ויכמרו החמוז ויתן לו „השם הקודש“ הזהר הזהירו כי בטרם באו לחוף הים ישליכנו לים: אבל המלך ינום וישן ותבא האניה עד שער העיר ביבשה ותתחם כל העיר ולקול צעקתם הקיץ ויקח הכתב ויקרעו ותעמוד האניה ויבנו שם אנשי המקום מגדל גבוה בשמים לזכר עולם. — גם בפיוט שלו הנמצא במחזור מונטפילייר בספרי ר' חיים מיכל בהמבורג יציצו מהרכיז מסתרי הקבלה, השיר ההוא נשגב מאוד נעלה, מלא רגשות פנימיות וקול אמונה הטובעים ממקור נפש זכה ונקיה בתמונות נפלאות, והוא פיוט לראש השנה למלכות כמנהג אוניון מונטפילייר ואלג'יר, ומה ישיש לבנו לראות את רבנו בתור משורר ופייטן, וכי גם עליו צלחה רוח השירה אשר נחה אז כמעט על כל איש המעלה אשר מצאה נפשו מוכנת לה. — ולאשר השיר הזה איננו חוץ נפרץ נעתיקו הנה:

מסתגב לר"ה

ראשי חרוזים „משה בן נחמן יהונד"י

אוקר אני מעשי למלך.

(תלים מ"ה ב')

בראש מקדמי עולמים	בעפר חוקמתי ואם רוחך בי נשוב
נמצאתי במכמניו החתומים,	בנת לרעי כנר בארץ אהיה חשוב
מאין המציאתי, ולקץ הימים	עד מתי יהיה מהלכך? ומתי תשוב?
נשאלתי מן המלך נח	וייטב לפני המלך? (סא)
ישלשלת חיי מוסוד המערכה	כר לרגלי שמת ואור לנתיבותי,
למשוך תבנית בתבונה משוכה	תחפשי כל חדרי בטן ברוח נדיבותי,
לשקול על ידי עושי המלאכה	ובצאתי מלפניך הזהרת אותי:
להביא אל גנוי המלך נ"ט	ירא את ה' בני ומלך סב
הופיע לגלות אשר הטמין,	נתתי בידי מאוני משפט ופלאם
הן מהשמאל הגולה, ומהימין,	אם לחסד ימצאתי בו אתעלם
ממעלות הוודדות ירדתי מן	ואם לרעה יהיה לענן וקלם
ברכת השלח אל גן המלך ס	כי לא היתה מאת המלך סג

(נח) מוקרא הוא בנחמיה י"ג ו' וה"ח הר"ר דוד ק"מ העיר לראות אודת הפיוט הזה. בס' „עמודי העבודה" לר' אלעזר לאנדסהוטה צד רל"ו.

(נט) באסתר ג' ט', — (ס) נחמיה ג' ט"ו. — (סא) שם ב' ו'.
(סב) משלי כ"ד, כא. — (סג) מלכים א' א' רק ברמיון קטן.

ולך ה' חסד, בו מחסוהו,
 לך ה' הצדקה והיא מכסהו,
 ולך הסליחה כי ישלים מעשהו
 למדת המלך — (טז)

נסמכתי עליך ולא למעשי אפנה
 כי אמרתי עולם חסד יבנה
 בטרם אקרא הלא תענה
 כי בושתי לשאול מן המלך. (ע)

ךרכיך ינחמוני כי שמעתי עונות תכבוש
 ובך חסיה נפשי ואל אבוש
 כי הגוף במסגר תכבוש
 והוא בהיכלי מלך. (ע"א)

יודעת או בשחת אותה תטבול
 הלא אם שלמתה חבול תחבול
 המשפט אשר ישפוט המלך (עב).

חזק יד חלושה היושבת לך באיתן
 ובעת ישוב הדברים להויותן
 תשנה לטוב מנגת הביתן
 הפרדם אשר למלך (עג).

ךגור חרדות להודות פשעי אהיש,
 בטרם כבודו לבית מועד נו היש,
 שם תני בפני יענה, ומי יכחיש
 את אגרות המלך (סד)

ךמעצת נפש אל ארין תלאובות סחרתי
 וכמעט בקברות התאוה נקברתי
 ואחריו ישובי נחמתי: כי לא שמרתי
 אני פי מלך (סה)

ךתן בלבי השק העולם
 לדרך אהרי ימים והבלם
 אכן בהשפטי על כל נעלם
 ירא אני את אדוני המלך (ס"ו)

יודע עוני וחרד לחובו
 יצפה לחסדך ולא יחיל טובו
 נבעת מלפניך כי איך יבוא
 רשע לפני מלך? (סז)

ךחמיק לבך זכות שימה קלבון
 בהשקל עין עבד מודה לרבון
 ועל כרחו יתן את ההשבון
 לפני המלך — (סח)

והפיוט המתחיל „ברכי אצולה“ הנדפס במחזורים נ"ב ונחגים לאמרו לפני תפלת
 נעילה ביוז"ב יש שטעו ליחסו לרמב"ן, אולם כל אשר לו עינים לראות ולב להבין
 יראה הכח הנעלה והרוח השירה היותר נשגבה אשר תתנוסס בפנינו אמרו, ומי יעלה
 בהר המליצה ומי יקום במקום קדישה עם ר' יהודה הלוי ראש המשוררים בספרד?
 ואך הוא היחיד אשר ירקה כמורו ואם כי גם רבנו הראה כהו יותר בקינתו הנמצאה
 בסוף פירושו עה"ת מאשר בפיוט שלפנינו, במליצה צחה הפועלת על הנפש, אבל
 עד תכונתו לא בא —. וכן יעיד הרמב"ן עצמו כי הוא לר' יודא הלוי בפ"י התורה
 (במדבר י"א י"ז) ובפ"י לאיוב (ל"ח כ"א) וכן בתשובתו לר' יונה (ס"י רפ"ד) מביא

(סד) נחמיה ב' ט'

(סה) קהלת ה' ב'

(סו) דניאל א' י'

(סז) משלי כה)

(סח) אסתר ו' א'

(סט) נחמיה ה' ג'

(ע) ערא ח' כ"ב, הלך מחרוז זה וביא ר' בחיי עה"ת (יתרו) ויפרשנו.

(עא) משלי ל' כ"ח.

(עב) מלכים א' ג' כ"ח, וישפט תחת שפט.

(עג) נחמיה ב' ח', השיר הזה נדפס ב„מלא הפנים“ צד ל"ט ובואורו אצל זק"ש.

הרוזים מזה הפיוט ומיחסו לר"י הלוי. וכן הרשב"ן בפירושו לפיוט „אשר איש דוק“ ובספרו מגן אבות .

פרק ששי.

עטרת תפארת שיבה כי חננתהו ההשגחה העליונה והוא בן שבעים שנה ומעלה ושלחבתיהו אש קדושה בוערת בעצמו עד כי כלכל לא יכל עוד, היא האהבה לארץ הצבי יצ"ו. אשר רגש כל נפש עדינה אם עוד רשף ישראל' בקרבה תגביה עוף, תתפעל עד אין חקר בעלותה זכרון כלילת יופי משוש כל הארץ עיר הקודש ירושלים; כי זה הוא אשר נקראנו רחל-לאומי, וזה הוא מאוצרות היותר יקרים לאיש מרגיש, אהבת ארצו, אהבת לאומתו, ומקום מולדתו —. הן האיש משה (עד), אשר זכרונה לא ימיש מלבנו כל הימים גם עד ארגיעה, ובקרבו יתרוצצו רעיונות נשגבים וחמדה גדולה אך לה ונפשו היפה מדברת מרוב הפעילויותיה מי יתננו כזונה אדחוב אבר, אעופה ואשכוננה בארץ הקדושה, ואנשק עפרך ובלשוני אלהך אדמתך את בת ירושלים! וגם אם גיורתו מתהלכת בחוץ לארץ על אדמת ספרד אבל רוחו מרחק בעיר הקודש, ובחזיונו הוא רואה את הכותל המערבי ואת מערת המכפלה אשר שם נוחו אבותינו הקדושים, ובחזיונו בן שבעים ושלוש שנים ובכחו אין לאמר לרוחו דום! עד כי נדבה נפשו ויעל לירושלים הוא שנת ה' אלפים כ"ה (ע"ה) מובן מאליו אם איש רום המעלה מנהיג הדור כמוהו יעזוב משמרת כהונתו, לב אוהבין אנשי בריתו, תלמידיו (ע"ו), והסרים למשמעתו, דיו, כי כאמת נפש הדור היה רבנו; וילווהו בכבוד גדול וילך לו למסעיו, ויעבור ארחות ימים, ויגיע עד עכו אשר

(עד) בס' „קורות ישראל“ (ח"ו מכתב ב' צד תמ"א) יאמר: כי ברור שהרמב"ן הוחרם מאראגוניה ע"פ מצות המלך ע"י קלימניס הרביעי, הכהן לכנסיה הנוצרית, כי הוציא אורה את הוכחה שהתוכח בספר מיוחד וע"ז הרה אף קלימניס מאד. — ומקור הדבר מ„ספר השנתי לבית תפלתם“ (אננאלעס עקלעזיאסטיקי) לשנת כ"ה — לאלף הששי שהו"ל רוינאלדוס ע"ש. — עוד יאמר הוכחה ע"ז כי הרמב"ן בקנותו יאמר: „אני הגבר ראה עני גליתי מעל שלחני הרחקתי אוהב ורע כי אך המצע מוהשתרע, הייתי נזיר אחים, כמדבר מלון אורחים עובתי את ביתי נטשתי את נחלתי ושם הנחתי רוחי ונשמתי עם הבנים והבנות אשר כנפשי ועם הילדים אשר טפחתי ורביתי...“ כי לא כן יקונן נודד אשר בכליון עינים יצפה לראות ארצו אך איש אשר הרחיקוהו והחרמוהו ובחזקת היר אגוס לעזוב ביתו ונחלתו השפרה עליו. — ואני לא אוכל להחליט כן כי בקנותו אהרי אשר יתאר בצבעים אמתיים מהרב ורבר גדול הוא לחיות חי צער ולעזוב משפחתו יאמר: „ונקל זאת וכל יקר ראתה עיני להבזות, טוב לי יום בחצריך לבקר היכלך...“ כי עפרך בפי צוף ופגנ, ובכיתו עליך כמר נפש מספד מר ובככי אתענג“. יגדל וירבה הענין כדי להראות חבתו ואהבתו כי כל אלה התלאות כלא היו, — ובפרט כי בספר השנתי הנ"ל לא יאמר כי את הרמב"ן החרימו אבל „את האיש המתוכח“, ואולי הוא „בוגשתרוק“ אשר גם הוא התוכח עם פאבלא בעת ההיא (ראה שם).

(עד) כ"ב בסוף פירושו על התורה ובאגרתו לר' נחמן ובקצת חומשים נדפס „כ"ח“ וכן טעה בעל השלשלת ובעל צמח דוד. —

(עו) בסה"ד בשם קונטרס ישן יספר כי תלמידיו בקשו ממנו אות וסימן על יום מותו ויאמר בזאת תדעו כי ביום פטירתו תבקע מצבת הורתו ובתוך הבקוע תראו כדמות מנורה מצוירת וכן היה כי במתו בארץ ישראל נראתה המנורה כאשר אמר ע"ש והוא דבר נאה והח' הר"ר דוד ק"מ העיר הו"ל „עיי' מה שכתבתי על זה במ"ע הצרפתי, רעויו דע עטוד זשויב“ ברך ד' צד רכ"ד.

היתה עוד בידי הנוצרים, ומשם מהר ויעל ירושלימה בתשיעי לחודש אלול אשר היתה מהפכת זרים, כי המאנגולים הפראים שמוה בוקה מבוקה ומבלקה כשבע שנים לפני בואו, ובהגיע לארץ הקדושה כבר גרש המושל ממצרים את המאנגולים מן הארץ אך פצעה לא חבשו עוד ואין גודר גדרה: ובראות אותה הרמב"ן בעיניו המפיקות אהבת הארץ, וכי היא משופלת עד שאול תחתיה יושממה וחרבה, ובהר ציון ציון שורר ויפול על פניו ויקרע את בגדיו ויעל בהר זיתים ונגד בית המקדש החורם קרא הרוזות שירי קינה אשר חיבר ר' משה ב"ר שלמה, בן גיסו (עז). בכניה רבה ובקול מספד ונהי מר צורה וסביבו נהל דמעות על כי נהרסו שתות בית ה' מקור חיי ישראל ובמבחר דמי לבבו כתב הגיונותיו לזכרון (בסוף פירוש התורה) בנעום המליצה החוצבים להבות אש ויורדים חדרי בטן. ומעט מקינתו הארוכה אשר בה תשתפך נפשו אל חיק אדמת קדש, והעיר הקודש השחיתו עונותינו והללו את המקדש המעון נזה צדק ומקוה אבותינו על זה היה דוה לבנו על אלה דאוה נפשנו וכל ימינו על אדמתנו על נחלת הצבי תול דמענתנו ונתכס שק פתניול כי נכרת מבית אלוקינו שמחה וגיל! איכה היתה לשנינה קריה נאמנה, רבתי בנוים ועליונה, שרתי על המדינה העיר היונה, יונה תמה ברה כחמה מקושרת מור ולבונה, עיניה יונים על אפיקי מים ואודה כשמש בחצי השמים, ומתוק האור וטוב לעינים בעברת ה' צבאות נעתם לבשו שמים קדרות ושק הושם כסותם... אלילי לי ירושלים עיר ואם בישראל דרך ירוו בכל עת חלב ודבש ושמן וצרי ועתה חמת תנינים יונך וראש פתנים אכזרי, אהה! אמי הכרע הכרעתני ואת היית בעוכרי ושופכי דמי דמעתי מעלותיך ורוממותיך וראיתי הריסותיך וישוממותך". ואחרי שפכו ים דמעות ויתן ראשו מים, אחרי יפרש כפיו ופניו קבצו פארור מרגשות הסוערים בקרבו אשר כמעט לא יתגוו השב רוחו, ימרה דבלת הנחמה על שחין לבנינו, ויטף צרי באומר ודברים, כי קין ישים ה' לימי היגון וישוב וירחמנו ועמק עכור יהי לפתח תקוה, וגדול יהיה כבוד הבית האחרון מן הראשון, וזה אשר אמר בתפלתו, "אבינו אב הרחמן, לא יתום ישראל ולא אלמן, כי רחמך עליהם במקומך, בכל עת וזמן, ובית עבדך זה משה בן נחמן, הבא לראות מקדשך ועירך בחורבנך, ובקרעו בגדיו ומעילו בוכה ומתאבל אליך ישתחוה ואליך יתחנן, שיזכיר ויראה דבירך והיכלך אולך ואולמך בבנינו, עינינו תראנה ירושלים נזה שאנן, וערי יהודה בתקונן... וזה עבדך ישב בסתרן ובצל שדי יתלונן—". מוסף על פצעי לבבו מלה כי אנשים מאחב"ו מעטים מאד כי מעת באו המאנגולים ברחו משם לפלישת נפשם, וגם רבים נגרו ע"י חרבם, ואין בית התפלה מיוחד רק שני אנשים יהודים צובעים אשר אליהם יתאספו להתפלל, ויעורר אותם כי לא נאה לשפוך שיה לה' בבית אשר יעשה שם אנוש כל צרכי חיו החמריים, וברבות הימים ורבים באים מארץ סוריא (אסיריען) וישמעו לקולו, וימצאו בית חרב נעזב ונטש, בנוי בעמודי שש בהוד והדר ויקחוהו לבהכ"נ כי העיר פרוצה לכל עובר ויתגדבו לבדק הבית ויביאו ספרי תורה מחברין ויהי לבית הכנסת קבוע עתה. ואת כל אלה

(עז) כ"ז כתב באגרתו לר' נחמן בנו ורמזוים בקינתו בסוף התורה וראה לעיל הערה ל"א. (עח) כ"ז שם ובכ"ב הזה גודר עד היום והוא כחצר הנשען בפאת ימין לחצר ביה"כ הנקרא חורבת ר"י החסד וממשלת מצרים נתנה רת להשיבו להאשכנזים ולראבון לבנו הנה הוא בידי מחוקיו הישמעלים ועשהו לבית האוצר לכל דבר נכזה (מ"ע, ירושלים" לשנת תרמ"ז צד ג' הערה ט').

פעל ועשה אדוננו הרמב"ן, וכמים קרים על נפש עיפה היה הוא לאה"ק כי אליו יאספו עדרים עדרים לשמוע דבר ה', ויורם רוח דעת תורה ואמונה, ויזכור גם בניו ואהביו וישלח להם ספרים לשאל בשלומם ולהצית במעמקי לבם אש אהבה לאה"ק, ודבריו עשו פרי כי רבו מבקריה גם מארצות מרחקים, ובלעדי המכתבים הנודעים כמו אגרת המוסר ולר' נחמן בנו ישנם עוד ב' מכתבים בכתב-יד האחד ערוך לבנו אשר בכרצולנה והשני לבנו אשר בקשטיליה-בהיות בנו עומד לפני המלך (עט). ומאשר אף הגה אשר יצא מפי רבנו יקר בעינינו, והאגרות האלה להמון לא נודעו נעתיק הנה הבאה לירינו: „כאשר ייסר איש את בנו ה' אלקיך מיסרך יברכך וישמרך ישמרך מן החטא ישמרך מן העונש. הנה אדוננו דוד המלך ע"ה הוליד בן חכם ונבון אשר כמוהו לא היה לפניו ואחריו לא קם כמוהו (פ). ועוד אמר לו ואתה שלמה בני דע את אלקי אביך ועבדהו בלב שלום ובנפש הפצה כי כל לבבות דורש ה' וכל יצר מחשבות הוא מבין אם תדרשנו ימצא ואם תעזבונו יזיחך לעד.

ואתה בני תמדוד עצמך כנגד שלמה ותמצא שאתה רמה ותולעה רמש מרמש אתה ואעפ"כ אם תדרשנו יגדלך ומעלה מעלה יעלך ואם תעזבונו יזיח ויעזוב אותך (פא). בני היו וזור בק"ש שחרית וערבית ותפלה ב' פעמים ביום, בני על אכילתך תברך לפניה ולאחריה כמשפט. בני על כל פנים תקרא הסדר (פב). בכל שבת ושבת ויהיה לך חומש מדוקדק ויהיה עמך בכל אשר תלך ולא ימיש מפך והגית בו יומם ולילה (פג). בני השלך על ה' יתבך והדבר המוכן והמוזמן תחשוב אותו מרוחק מאד ממך ודע שאין פיך שלך ואין ירך בנבולך אלא הכל ביד אלקים לעשות. תן לבך

(עט) המכתב הזה הוא כ"י באוה"ם אשר בעיר ליורען וכאשר יאמר בס' „קורות היהודים“ כתוב על גבו „אגרת ששלח הרמב"ן לבנו בקשטיליה בהיותו עומד לפני המלך“ וזוה לא ידענו שם הבן אשר האגרת הזאת ערוכה לו ובאוה"ם אשר בפאריס (פונד ישן ס' רכ"ד) ונדפסה לפי דיעתי פעם ראשונה בהנשר שנה ב' ג'ליון ח' כתוב „זאת האגרת ששלח הרמב"ן לבנו יהודה בהיותו בא"י לקשטיליה בהיות בנו עומד לפני המלך“ והח' ב"ג המו"ל שם יאמר בהערתו „והנה תספרנה לנו המזורות בלבנה כי בן היה לו למשה רבנו הזה אשר הכיר כבודו בלא הועיל והנה אף האי לישנא בישא אסור לקבלניהו למוחש מיהא בעי; והנה זה בנו יהודה אשר משרת אביו היתה על שכמו ויעמוד לשרת לפני המלך והוא עוד צעיר לימים וטוב רואי וכל כבודה בת מלך פנימה מו האיש אשר אין לבו לב אבן ולא יתור אחרי לבבו ועינו ע"כ כתב לו האגרת הזאת „כן יאמר לו לבו“ וזה חדש כי לא ראיתי בשום מקום כי בן היה לו לרבנו ושמנו יהודה גם ברשימת בארל. לרמב"ש מוזכר האגרת הזאת ולא העיר מזה ולדעתי מלת „יהודה“ באוה"ם בפאריס היא שלא לצורך וגם הח' רצה"ג יאמר שהאגרת הזאת צריכה בדיקה אם היא להרמב"ן (צד קנ"ה הערה ב') והח' הר"ר דוד ק"מ העיר זול"ל „בימים האלה הוציא לאור הח' שעכטור את המכתב הזה ע"פ כ"י ליורען עם שניו הנסחאות ע"פ כ"י פריס במ"ע „יענו, קווארטערלי רעביו.“ כרך ה' צד קט"ו והלאה“.

(פ) והח' הר"ר דוד ק"מ העיר פה השנויים לבין כ"י פריס וליורען וצ"ל כפי כ"י ליורען בין מלת „כמוהו ועוד“ הטישפט הזה: „והוא צוה לו לאמר ושמרת את משמרת ה' אלהיך ללכת בדרכיו ולשמור חקתיו ומצותיו ומשפטיו ועדותיו כאשר צוה ככתוב בתורת משה עבדו למען תשכיל את כל אשר תעשה זאת כל אשר תפנה שם.“ —

(פא) בכ"י ליורען כתוב: „ורוק ועזוב אתה“.

(פב) שם: „הפרשה“.

(פג) שם: „כי אז תצליח את דרכיך ואז תשכיל“

תמיד אם ה' לא יבנה בית שוא עמלו בוניו בו ואם ה' יבנונו שוא עמלו הנרסיו ואם ה' לא ישמור עיר שוא שקד שומר ואם ה' ישמר עיר הנם טרה שומר. — ודע כי החכמים הראשונים השוו המלך והאיש פה). השמר לעמוד בחצר באימה ובראה ובמוסר וזמן הבנים תזדר מאד לבלתי בא בעקבותם כלל דע כי אלקינו שונא זמה הוא פה) ולא מצא בלעם הרשע להכניע פה) את ישראל רק בבנות מואב שכל הזונה עם בנות העמים מהלל בירתו של א"א ע"ה שזו הוא כנות המילה ומוצא עצמו מכלל ישראל שהם עם אלקי אברהם ונקרא מועל באלקים שנאמר אנהנו מעלנו באלקינו ונשב נשים נכריות מעמי הארץ ונקרא אשם שנאמר ויקם עזרא הכהן ויאמר אליהם אתם מעלתם ותושיבו נשים נכריות מעמי הארץ להוסיף על אשמת ישראל ונקרא פושע שנאמר הרבינו לפשוע בדבר הזה ונקרא בוגד ותועבה ומחלל קודש ה' אשר אהב פה). ובעל בת אל נכר יכרת ה' לאיש אשר יעשה ער ועונה מאחלי יעקב שהם המגוישים מנחה ועובדים את השם הנכבד והנורא מדה כנגד מדה מוליד בנים לאלקים אחרים וה' צבאות יכרית אותם מהיות לו ודע עובדי ה' הם פושעי ישראל כגופן והב"ה ישיב עליהם אופן. —

בני ככל עת תזכור אותי ותהיה דמות דיוקני פה) נגד עיניך ואל תסור מלפניך וכל דבר אשר ידעת כי אני מואם בו לא תאהב אותה לעשות עמי, תמיד תהיה שמור מצותי וזיה כון תמיד על שפתיך מקרא שכתוב כי גר אנכי בארץ אל תסתר ממני מצותיך והאל הטוב והמטיב ירבה שלומך ויארץ בנעימים שנותיך ויגדל כבודך והודך כהפצץ וכחפץ אביך זה ילדך. משה ב"ר נחמן ז"ל.

את כל הדברים היקרים האלו דבר הרמב"ן על לב בנו להחזיקו במעוה האמונה והמוסר ואחרי אשר חי בארץ הצבי יותר משלש שנים פט) ומשה עלה למרום (בשנת ה"א ושלשים) לחסות בצל שדי ולאור באור החיים וגויותו הובלה לקברות בעיר חיפה צ) על יד קברת ר' יהואל מפארזו אשר בא לפניו לאה"ק, ויספדו לו כל ישראל בכל מקום אשר הגיעה הבשורה הנוראה כי אבד צדיק ואינו ובי נפלה עטרת

פד) רמז אל מאמר „מכחר הפנינים" לרשב"ג „גמשל המלך כאש אם תרחק ממנו תצטרך אליו ואם תקרב אליו ישרפך".
פה) סנהדרין פ' חלק.
פו) שם: „להרוע".

פז) שם: „ומשניא עצמו לשמים שנאמו' בנדה יהודה ותועבה נעשתה בישראל ובירושלים כי חלל יהודה קדש ה' אשר אהב". ג"ל שצ"ל במקום „תמיד", תמים תהיה".
פח) נראה שרמז לו על מאמר רז"ל בפרק שביעי דסוטה „באתה דמות דיוקני של אביו ונראתה לו בחלון אמר לו יוסף...".

פט) כ"כ בשב"ק ובספר השנתי (ברעסלוי תרו"א) רצה להוכיח כי הרמב"ן מת כבר בשנת כ"ה ובאמת מת שנת ל'. (רשימת באדל, לרמשי"ש ורצ"ה עדילמן ראה אגרת הרמב"ן כתב ירו כתוב בראשה, ה"א כ"ח" (ראה „חמדה גנוזה" כ"ח) וזמה שכתוב ביוחסין שנפטר כ' לאלף השישי זה טעות (קורות היהודים ח"ז צד קנ"ה הערת ג').

צ) כ"כ שם ובסדרה"ד בשם גא"י, ובשם קונטרס יביא כי נקבר סמוך לא"י והח' זק"ש בספרו „מליצה הדתית" יאמר שנפטר הרמב"ן ונקבר בעכו ובס' „שבחי ירושלים" וכן ב„שערי ירושלים" (לכוב תרל"א) נאמר כי נקבר בחברון סמוך למערת המכפלה מבחזין ושכן הוא קבלה ביד זקני א"י ונראה כי הדבר טעות ובמצאם בס' היוחסין כן על הרמב"ם נשתבשו לקראו רמב"ן כי מזה טעו קצת לייחס גם ביאור עה"ת לרמב"ם (ראה שה"ג). —

התורה והספרות כי אתו מתה החכמה לבאר דברי התורה והנביאים על פי עומק הפשט, וחכמת הדקדוק וההגיון הלכה ודלה, אם כי היו גדולי הדור ומביני מדע הבאים אחריו — זי"עא. —

פרק שביעי.

אדות ספריו רבנו משה בן נחמן אשר השאיר אחריו ברכה, האוצרות היקרים המלאים חכמה והשקפות יקרות, בפלפול התלמוד, בדקדוק הלשון, בפלוסופיה, בקבלה, באמונה רבה אשר בגללה נקרא „הרב המאמין“ החובה עלינו להאריך ולדבר אודותם בשום שכל ובאר היטב ועל כלם נחוצה בקורת חדה ונאמנה כי בדורות האחרונים במצאם ספרים בני בלי שם ובפרט ספריו קבלה הישנים כתבו על גליון הראשי כי מעטו יצאו ע"כ נפונה אם נצא כל חובתנו: ונתן לפני הקורא מאשר תמצא ידנו: „ביאור התורה“ החיבור הנחמד הזה אשר על ידו הצטין רבנו בחכמת הלשון, בפשט הישר ושוה לכל מבין, בקבלה הדתית, בהגיגות רמים ונשגבים ובביאור הלכות תלמודיות. — בו יסתור לפעמים דברי רש"י ויבקר דבריו באופן נפלא אם כי היה בעיניו איש רם המעלה יותר מכל החכמים המביא אותם בפירושו הנאור הזה עד כי יקראנו לפעמים „רבנו“ גם את הרמב"ם יסתור כי לפי דעו לא דבר נפונה בהשקפות רבות בספרו „מורה נבוכים“ (צא). עם הראב"ע לו תוכחה מגולה ואהבה מסותרת (צב) פעמים יכבד דבריו וגם יתל בסודותיו (צג), ובגלל כי נכבד היה ביאורו זה גם עוד בדורות הראשונים או להתחקות על שרשי מחשבתו אשר יעלימם בקוצר אמרים לכן כתבו פירושים לביאורו (צד) כמו: ר' שם טוב אבן גאון בס' „כתר שם טוב“ (צה), ר' טודרוס הלוי (צו) ור' יצחק דמן עכו בס' מאירת עינים (צז) ור' יצחק אבוהב (צח) ר' אליעזר (צט) בעל „מעשה ה"ו ור' מאיר פאפירש בדרך קבלת האר"י. — ודע כי

(צא) ראה ס' וירא ויגש ובס' חקת יאמר „והרב ר' משה סבר בו סברא... והוסף הבל על הבלים“ ויקרא, וכהנה, וראה „החלוץ“ חוברת ב' בסופה ו„חמדה גנוזה“ (כ) ובפרט ס' הזכרון להרשב"א (יתרו).

(צב) בן יאמר הרמב"ן בהקדמתו ובפירושו יאמר „ור"א אמר כי יש שבוש בדברי הימים... והשבוש בדברי ר' אברהם“ (תרומה) „זהב רותח יוצק כפי החכם הזה“ (ויגש), והנה ר"א נאמן רוח מנכסה דבר ואני הרכיל מגלה סודו“ (אחריו) וראה אודות זה רצוני על הדברים בין הרמב"ן והראב"ע „כרם חכר“ (חלק ששי דברי הג' ש"ר). —

(צג) ראה שם. על הפירושים לפירושו יאמר הרשב"ש „ואם ראיתי ביאורים על סודות הרמב"ן ז"ל וגם הם אינם מגלים שרשי החכמה היא ומגלים טפה זמכסים כמה טפחים וקרוב לטעות בדבר מהם לכן בחרתי לבל יהיה לי עסק בנסתרות“ (תשובה קנ"ז).

(צד) הפירוש הזה היה ב"י ביד הג' יש"ר מקנדיאה (מצרף לחכמה צד נ' רפ"ס אריסה) והג' חיד"א ראה כ"ו באוה"ס בפאורים. —

(צו) בספרו שחבר ה"א וששום ראה די רוססי על „כתבי יד הישנים“ (קאדיצצם בס' ס"ח ונאטע ו"ב).

(צז) הג' חיד"א ראה כ"ו והוא ביאור ערוך ונזכר בס' „פלת הרמון“ לרמ"ע (שער פ"ג) ובשאר מקובלים.

(צח) ביאור בדרך הפשט ונרפס בוויניציא יצת יש"ח ואודות יסאר הביאורים ראה מ"ע חירתי לר"ז פראנקל שנה ז' צר צ"ז והערות.

(צט) כ"ב בס' „גובלות חכמה“ לר' יש"ר מקנדיאה וראה המגיד שנה י"ד. — ובספ"ד מזכיר פירוש „אור הנפש“.

הרמב"ן פירש התורה חלק בחיזן לארץ וחלק בארץ וזה נראה מדבריו שסותרים זה את זה כי בפ' וישלח אמר על מאמר הנביא „קול ברמה נשמע“... וז"ל „שאין קבורה ברמה ולא קרוב לה אבל הרמה אשר לבנימין רחוק ממנה יותר משני ימים ע"כ אני אומר...“ עכ"ל ובסדר ויחי כתב: „כי היא לא מתה בדרך רק ברמה שהיא עיר בארץ בנימין ושם נקברה“. לכן נראה שדבריו בפ' ויחי כתב בעוד בחז"ל שלא ראה וידע המציאות בארץ אבל כאשר בא לארץ ישראל חזר מדבריו וכתב בפ' וישלח בהיפך כמו שכתב הוא עצמו לפ"ז, כאשר יאמר „ועכשיו שזמתי ובאתי לירושלים שבה לאל הטוב והמטיב“ (ק) (פ' וישלח).

הביאור הזה נדפס הרבה סביב החומשים ובעצמו בזאלקבא (תקס"ה) ובראשונה בוויניציה ע"י החכם המדקדק ר' אליהו בחור (שנת ש"ה) ובתחלת הספר כתוב שיד אשר כלו אומר כבוד לרמב"ן ז"ל ולא יחשב למותר להעתיקו הנה:

נודה אל חי	אדיח שדי	הוא אבינו	אב הרחמן
שחיינו	עד הגיענו (קא)	שספר ה	זה נודמן
תורת משה	ביאר משה	הרב הג	דול בן נחמן
ראש משכילים	ומקבלים (קב)	ובכל חכמות	היה אומן
ודבריו טור	ביס ונמחים	ומתוקים מנור	פת גם מן
לולא שקם	היה העם	בקבלה	כמעט אלמן
לכן יהיה	ספר הזה	עם כל איש מור	כן ומוזמן
כי רב יפיו	בנייר ודיו	ובאותיות	טוב רשומן
גם הוא מונה	אף אם הוגה	ע"י חוצפית (קג)	המתורגמן
זהו נמנר	בתשע עשר	לחודש בו	נתלה המן
ולמספר קט	ש"ן ה"א לפרט	ובהרמב"ן	קה לך סימן
ובכן האל	אנא הואל	אל עמך הר	סד ואמת מן
תמיד תצר	אותם מצר	ודרוש טוב	תן ושלומין.

אליהו המדקדק

והפרט הצורך

זאת היא השירה אשר ישר המדקדק ההוא לכבוד רבינו. וגם לא הפריו על המדה לספר בשבחיו. —

(ק) כ"כ הרב הח' ר' יוסף שווארץ בספרו „תבואות הארץ“ (פ"ג חלק „חלוקת הארץ“ בהערה) ולפ"י אמרתי שרמב"ן לא חיברו בסדר הפרשיות כי בס' ויחי לא היה בארץ ובס' וישלח שקדומה בסדר היה בארץ? וב„תולדות חכמי ישראל“ להח' ריק"ש יחשוב שכל הביאור הזה חבך בארץ (ח"ג צד כ"א) ונמשך כזה אחר רצה"ג בס' „קורות היהודים“ ח"ו והח' דמש"ש יחליט כי הדברים „ועכשו שזמתי ובאתי...“ הוא הוספה מרמב"ן בירושלים, ויאמר כי מה שחשב מזה המקום הח' בערנהארד כי השלים הפירוש הזה בירושלים הוא טעות וראה רד"ק עה"ת (פרעסבורג) בזה המקום בס' וישלח (רשימת בארל) וראה לדבריו הערה נ"ו לעיל וראה מ"ע הירחי לפראנקל ש"ו צד צ"א, — ודע כי הרד"ב כתב בתשובה (ח"ב ס' מ"ו ומובאה „יד מלאכי“ כללי הרמב"ן) „דשמא הרמב"ן בפירוש התורה לא דקדק כל הראוי“.

(קא) והח' הר"ר דוד ק"מ העיר וז"ל „צ"ל הגענו ע"פ המשקל של ד' תנועות“.

(קב) והח' הנ"ל העיר כי „צ"ל ומקובלים כטעם הנ"ל“.

(קג) אולי כי הר"א בעצמו הגיהו וגם הוא בעל „המתורגמן“ ע"כ יאמר „חוצפית המתורגמן“ בדרך צחות הרמו על ד' חוצפית הנהרג על קדוש השם. —

„פירוש לישעיה ס"ג" הוא הסימן „מי האמין לשמועתנו אשר עקמוהו הנזרים על מחוקק דתם וישען הרמב"ן נגדם ויזכר כי הבל יפצה פיהם, ולדעת רמ"ש אינו מהרמב"ן קד). —

„ביאור לס' אויב" ביאור יקר בדרך פשט וקבלה כדרכו בפירוש התורה וזכר עוד בהכתב להר"י בן ה"ב" (ברכות ד' בעין יעקב).

„עזרת ה' פירוש על שיר השירים בדרך הקבלה נדפס בהרובשוב שנת תק"פ ובאלטונה ע"י הר"י קאלווארי תקכ"ג. הפירוש הזה הוא כשאר ספרי קבלה מיוחס בשקר לרמב"ן כאשר נזכר בהמון ראיות; והן כי בפסוק ור"ח שלמותיך... (ש"ה ד' י"א) מנה כל התרי"ג מצות, והמנין הזה יש בו שנויי והפירוש גדול ממנינו בהשגותיו לס' המצות קה). — בפסוק אפריון עשה לו... (שם ג' ט') יבאר דברי ר' אליעזר הגדול שמים מדיכן נבראו... ע"ד אפלטון, והוא שלא כפירושו על התורה בפסוק ויקרא לרקיע שמים קו) ובהקדמתו לזה הספר יאמר „ראיתי כי פנה היום לנגדי וזקנה הלכה וקרבה ע"כ קדמתי לפירוש אחד מכ"ד ספרים" כי זה בלי ספק לא אמרו הרמב"ן כי הוא עוד טרם זקנתו כתב פירושו על אויב ועוד מפירושו על תנ"ך קו). — עוד ראיה ע"ז כי לא הרמב"ן הברו, אבל מהברו היה ר' עזריאל מגורונה רבו כי הרקנאטי בספרו „טעמי המצות" יביא הרבה דברי ר' עזריאל בפי' ש"ה"ש והם אותם הדברים הנמצאים בזה הפירוש קה) גם הרקנאטי בעצמו יאמר בן באר היטב „ואביאם המצות — על סדר שהביא אותם החכם ר' עזריאל בפי' שיר השירים שלו כי הוא ז"ל רמזם בעשרת הדברות קט) והרה"ג שלמה יהודה רפאפורט היה לו פירוש ש"ה"ש לר' עזרא מסכים עם אשר לרמב"ן קי) הה' שור ה"י לו הפירוש הזה כתוב ע"ג „פירוש ש"ה"ש להח' רקנאטי מיוחס להח' ר' עזריאל ובקצת ספרים מיוחס לר' עזרא". ור' יצחק דמן עבו ייחס הביאור הזה ג"כ לר' עזרא והוא בספרו מאירת עינים קיא). יהיה אך שיהיה הביאור הזה הדעת נותנת כי לא מעט הרמב"ן יצא קיב). — הראשון לכל ספריו ההלכותיים הוא ספרו הנודע „מלחמות ה"ו" בו ילחם בעד הר"י אלפסי נגד משינוי הר"ה קיג) אה"כ כתב לפי הנראה את הספרים האלה:

קד) רשימת באדל לרמ"ש והרפיסו בסוף הוכוח לרמב"ן (שטעטין תר"ב).

קה) ראה שם הגדולים.

קו) שם הוצאת בן-יעקב בשם הר"א פולד ועיי' היטב ב„המגיד" (שנה ח' גליון י"א) במאמר „שני מאמרים".

קי) ספר תולדות הקבלה למהרא"ו (ה"א צד ל"ג מ"א). וראה שם צד ח'—ו"ג.

קיב) שם ח"ב (צד ל"ה) יספר והולך כל דמיון המקומות בטעמי המצות עם הפירוש הזה לשור השירים.

קיג) רקנאטי טעמי המצות צד ד' וראה „קורות היהודים" לרצה"ג ח"ו נאטע ג' (צד תמ"ה).

קי) דברים לקורות הקבלה (ביטרוגו ח"א צד ל"ט—מ"א).

קיב) „קורות ישראל" נאטע ג' צד תמ"ה).

קיב) אך יפלא שכתוב בפירוש הזה „סר צלם מעליהם נפל ישר שלהם כפי מה שפי'

בפי' חומשו ה' א' והפירוש הזה נמצא בפי' עה"ת (ד"ד ט') ושם יאמר, וכבר הזכרתי במקומות

אחרים" (ביטרוגו שם). —

קיג) בהקדמתו לס' המצות להרמב"ם כתב: „ואני הקטן כאלפי הייתי בימי הרפי, ואשמעה

אחד קדוש מוכר, זהב רוב פנינים, מחבר והנה א' השרים הראשונים מתגבר לנתוש ולנתון להאביר ולשכר לבשתו קנאות...". מהדברים האלה ידענו כי עוד בימי עליומו כתב ספרים ויהי

השלמת. הלכות ר"י אלפסי והן הלכות בכורות וחלה עם פי' ר"י אלפסי
ונדפסות בתוך האלפס ובס' בפני עצמו קיד) (פרעסבורג תקצ"ו) ונזכרו בתשובות
רשב"א ובפי' הר"ן. הלכות נדרים הנקראות גם בשם, "אשי ה'" נדפסו עם הלכות
אלפסי הקצרות ופי' הרשב"א ונמוקי יוסף קטו) (פרעסבורג תקצ"ה) לפני ההלכות
ההן נמצא שיר ארמי במקום הקדמה המיוחד לרמב"ן קטז) אחרי ספרים ההם כתב
ס' הרושים למס' שבת נקראים גם בשם אוצר נחמד קיד) הרושים למס' עויג (עם
באורו למס' זכות ושבועות ולקטיו נדפסו בואלקווא תקפ"ח) בעוד אשר כתב את
ההרושים ההם חבר יתר הרושיו על התלמוד עד שפירוש רוב הש"ס לקוטות על
מס' ברכות, עירובין, תענית, ר"ה, יומא, סוכה, שקלים, מגילה, קיד).

ס' הזכות עם הרושיו מס' זכות ופי' זה בורר קיש) (ליווארנא תק"ה) דיני
חרמי צבור' בסוף תשובות רמב"ן ונדפסו גם בפ"ע ור"י קולין זיכורם בתשובותיו
(מהר"ק ל"ד קפ"ב) אך נמוקי הרמב"ן אשר זיכר רשב"א בתורת הבית לא ידענו אם
הם כתובים בס' מיוחד או לא — "משפט' החרם" נדפס ב"כלבו" סוף הספר.

"תשובות הרמב"ן" הן אך מיוחדות לו ובאמת רבן להרשב"א ושאר גאונים
כאשר יעיד מרן הב"י בהקדמתו למאור"ח אולם גם הרמב"ן כתב הרבה תשובות
כאשר יעיד הרשב"א בס' תורת הבית (טו:) והר"ן לכתובות (ק"ה ק"ט). —
"תורת האדם" יבאר בו הלכות שמחות והטור י"ד מס' של"ה עד סופן הן
קיצורו כאשר יאמר הטור ישם ובמקום א' זיכר את המלחמות וראה תולדות רש"י
לר"י בלאך (צד מ"ו).

"השגות לס' המצות להרמב"ם" בו יצא לישע בעל ההלכות גדולות ולפי הנראה
הוא האחרון לכל ס' ההלכות להרמב"ן ו"ל כי בבי' מקומות יאמר כי חיבר אותו לעת

למלאך מליון ומציל גדולי הראשונים בי"ג מבקרהם והספרים ההם אינם כ"א ס' המלחמות ה'
זס' הזכות. עוד זיכר ברוב ספריו את המלחמות" וזה עד נאמן כי אותו חיבר לפני כלם, וכן
זיכר אותו בס' הזכות (למס' יבמות פ' ר"ג) ובתורת האדם (וויניציה דף ג"ז:): וכן זיכר אותו
בלקטיו לברכות (דף מ"ח), ושם לר"ה (דף כ"ו:): ובחדושי ליבמות (פ"ב), ב"ב (קע"ה) גדה
(כ"ט), שבועות (כ"ה: ל"ג:): שבת (ח' ל"ט) כתיבות (פ' ז).

קיד) הרשב"א כתשובה ס' תכ"ז כתב, ומורי הרב הרמב"ן כתב עליו בהלכות בכורות
שחבר גם בס' ר' תרע"ט תשנ"ה זיכרון והר"ן בפ"י על הרי"ף למס' פסחים קמ"ב. —
קטו) נזכרו מרמב"ן הרושיו ע"ז (ע"ג) ומרשב"א לנדרים (מ', פ"ב:): כר"ג שבועות פ"ו
זיכרון הרבה, גם הריב"ש בתשובה קע"ה. — והרמב"ן היה או כבן ט"ז ובקדמתו בשירו יאמר
כי עירנו עול ימים ונער והח' ר"ד בהכרמל החדשו (שנה ב' ח"ה) כתב כל הלכות נדרים
מיוחדות לו בשקר וכל המיחסן אליו מחלל כבודו אך את ראיותיו לא הראנו עוד. — (תוה"ו ח"ב),
קטז) השיר ההוא מבואר ומתורגם עברית בהכרמל (שנה ב' ח"ח ווילנא תרל"ד).

קיו) החדושים נדפסו (פרעסבורג תקצ"ז) והרמב"ן זיכורם בפ"י ליבמות (ס"ב ק"ג) למס'
נדה (נ"ד:): לשבועות (ב' ז:): ובחדושים ההם נזכרו אך ס' המלחמות ופירושו למנחות, וראה אודות
חדושי רצה"ג נאטע ב'.

קוח) הלקוטים ההן נזכרו בר"ן לאלפס על שבת (י"ב), פסחים (קל"ה, קל"ח:):
קיש) ס' הזכות מובא ברשב"א בחדושי ליבמות (ל"ג:): ובר"ן על האלפס לגיטין (קצ"א)
וכנראה חיבר ס' הזכות על כל הש"ס במקום שהשיג הראב"ד לר"ף (וראה שה"ג זכות) ודע
אתה הקרא כי הרושיו הרמב"ן הם קצרים וחדים מאד עוקר הרים בפלפול ובסכרותו הישירים
ומהר"י בן לב בתשובה (ס' ג"ז ג"ז) ובספר המעינים שבכורה הוו מפקי וקטין דנורא בחדושי
הרמב"ן, גם הר"י קאנפאטון כדרכי התלמוד שלו הוזכר לדקדק בדבריו, (ראה שה"ג).

זקנתו (בהקדמת הספר ובדף ק"ב) והיה זה הספר או העתקה ממנו אצל "השר הגדול החכם ר' מאיר אלמשיך זר"ה" כאשר יאמר בתשובתו לר' יונה (סי' רפ"ד בתשובותיו המיוחסות לו) וכאשר נראה אנהנו לא הרגיע בזה את רוחו במספר המצות אשר מנה הוא עצמו ובדעתו היה אם ירבו כחותיו יעבירו בקולמוס. — וכה יאמר בסוף הספר, "וזה אשר ראינו לכתוב בחשבון המצות אשר נתעורר בו בח"ג, והרב, וזולתם מגאוני הדורות וכתבנו במחלקותיהן כפי הנראה אלינו במיעוט הפנאי רוב הטרדות ובצוק העתים, ובאמת שחשבון המצות הוא דבר אשר אני הושר בו את כלנו מניה ביאור אמתתו במחשבתו למי שהניחו לו כל הספקות, נאמר בו אנהנו החסרים מה שאמרו השלמים בכל חכמה: אליהו עתיד לפרש פרשה זו, ואף גם זאת אם "ארץ ה' ימינו וירוח עקת זמנינו נוסף עוד ביאור באשר חסמנו פינו בביאורו". — עוד זולת אלה הספרים חיבר!

"הלכות נדה" נדפסו בס' בעלי הנפש להראב"ד, ושם יאמר כי הוא כמתרגם ומבאר בלשון קל "ובביאור דברי הראב"ד לבקשת חברים מאנשי יראת ה' ומן החרדים לדברו".

"השגות על ס' הצבא לרז"ה" במדות התלמוד נדפסו ב"תמים דעים" סי' רכ"ז. — "דרוש על י"ט של ראש השנה" מחזיק כ"ב עלים היה ביד הרב רע"מ ויהללנו כי יפה הוא קב. (מ"ע צד של"א ווילנא תרכ"ו).

"שלחן ארבע" יש מיחסין אותו לו ובאמת הוא לר' בחיי המפרש ויש בו מאמרים אשר הם אות באות מפירושו עה"ת קבא. —

"ביאור איזה סגיות" והיו דבריהם של הביאורים ליסוד מוסד לר' אברהם אבן עקרא בס' "מהררי נמרים" (רשימת באָדל לרמש"ש). "שער הנמול" והוא סוף ספר "תורת האדם" (מ"ע צד שע"ה ווילנא).

"האמונה והבטחון" הם' הוה נדפס הרבה מאד כמו: בוויניציה שס"א בקובץ "ארזי לבנון" בקראקא ת"ח בווארשא תר"ב ועוד הרבה והוא כולל כ"ו פרקים רובו קבלה בספר הזה חלו ידים והשתיהו מאוד עד אשר לא נוכל לחשבו ספר כי אם למקוטעים מלוקטים וענינים שונים, בלי סדר ובלי הקדמה, וגם שמו נראה כי בלתי ספק לא ממחברו נקרא כי אין דרך מחברים הראשונים נ"ע לקרא שם הספר כלו על פרק ראשון אשר בו קבב) גם הספר בעצמו נוכל להחליט כי לא יצא מעט הרמב"ן כאשר נוכיח מהמון ראיות מושכלות והן: א' כי בפרק י"ט מבאר את עשרת הדברות באופן אחר שלא יסכים עם ביאורו על התורה. — ב' קבלת הרמב"ן היא התומה וגם סתומה מאוד משא"כ קבלת הספר הזה קבב). ג' אין דרך הרמב"ן להביא

קב) ברשימת באָדל לרמש"ש יאמר: דרוש הנחמני מתחיל "תורת התמים"... ונזכר אצל ר' יצחק אלפיעל בנופת צופים. —

קבא) ראה המגיד שנה ה' גליון ל"ה וב תולדות ר' בחיי' להח' רויפמאנן. — קבב) רוב הראיות לקוחות מדברי החכם המבקר ר' יעקב ר"מ (המגיד שנה ה' ל"ה). וראה שם אודות בלבול הענין אשר בו בלי סדר ומשטר. —

קבג) הראיות הראשונות הב' הם מס' "דברים לקורות הקבלה" למהרא"י (ח"ב, מ'). והשניה נזכרה בהמגיד שם. — ואת הח' רמש"ש הסליחה באמרו (רשימת באדל) כי ס' האמונה לא נזכר גם אצל אוולאי לרמב"ן. ואם כי אוולאי לא יחשוב כל ספריו בח"א אבל בח"ב זוכר אמונה והבטחון להרמב"ן (ראה ארזי לבנון שם) ואם גם הוא חשבו לאחר לא היה שותק

מאמרים רבים מחכמים אחרים כאשר הוא בספר הזה. — ד' הרמב"ן מזכיר תמיד את ס' הבהיר בשם „מדרשו של ר' נחוניא בן הקנה" ולא גם אחת בשם „ס' הבהיר" כאשר בו כי השם הזה נתחדש לזה הספר ספר הבהיר אחרי הרמב"ן. — ה' ראיה חדשה וברורה מדעתו כי זאת קבלנו לדבר ברור מס' היוחסין ומשאר מחברים שר' עזרא מגירונה היה רבו של הרמב"ן בקבלה או רבו התלמודי וזכר בס' הזה הרבה ויסתור דבריו בפ' ה' ויזכירו בפ' י"ח ב"ב ועוד, ולא יאמר אף פעם אחת „מורי" או „רבי". — הראיה הששית נאמר כי הוא לר' בחיי מפרש התורה ודברי הספר הם אות באות הרבה מאוד כאשר בפירושו הכתיי עה"ת. ואביא מעט מזעיר ממקומות האלף בפ"א „ואומר באמונתך ענינו בעדקתך כאילו משביעו כך שמעתי מפי החסיד ר' יצחק בן הרה"נ ר' אברהם זצ"ל עכ"ל וכן הוא בכתיי עה"ת (ואתחנן פסוק מי יתן). פ"ג בהאמונה והבטחון „והכתוב הזה ר"ל שמע ישראל... מגיד יהודי מלמעלה למטה ומלמטה למעלה... ופי' שמע לבי הדרכים אסיפת הדברים... ומלת אחד הוא רמו למה שאין המחשבה משנת" עכ"ל וכ"ה בפירושו בחיי עה"ת אות באות (ואתחנן פסוק שמע) וכהנה רבים כמו בפרק ב' דומה לבחיי בפ' שמיני. בפ' ד' דומה לפ' פנחס. פ"ה לעקב. פ"ו למשפטים. פ"ט לעקב. רוב פ"א הוא אות באות בפ' עה"ת (ויחי פסוק אוסרי לנפן). רוב פ"ח הוא אות באות בפ' עה"ת (היה רועה) רוב דבריו על י' דברות דומה לפירושו עה"ת והמחפש ימצא כמותם לא פעם אחת.

„ס' הקיץ" נזכר במ"ע לדע"ם (צד שס"ט) ולא נדפס. ולעדות „דע ראססי" הוא ס' הקיץ הוא ס' הגאולה (ראה להלאה נדבר מס' הגאולה). „פירושו לס' יצירה" מיוחס לו (קבר) אבל איננו באמת כאשר הוכיחו שנמצאו בו סתירות רבות ודבריו יתנגדו זה לזה (קבר). (ראה ס' דו"ד"ו להרא"ו ח"ה צד י"ג בהערה). „וכוח הרמב"ן" עם פראי פולו. נדפס ראשונה בקונשטנצנופול (קבו) (שנת ת"ע בספר מלחמות חובה) ונזכר גם בשבט יהודה להר"ן י' וזרחה (ס' מ'). וראה וכות הוצאת רמ"ש (שמעטין תר"כ) בהקדמה. „דרשת הרמב"ן" על אמתת התורה אשר דרוש ריש משה בתוך קהל ועדת בברצלונה (קבו) (נדפס בוועין תרל"ג). —

מלהעיר ע"ז. — עוד יש ראיה לצרף לאלו שהרמב"ן לא חכרו כי הרקנאטי אשר דרכו להביא הרבה ספרי מקובלים רבים והס' האמונה היה לו לעינים הרבה מאד ולו היה מהרמב"ן לא היה שותף מלהזכיר שמו על זה הספר (דברים לתולדות הקבלה למהרא"י. —) והח' הכולל הפלסוף מ' יש"ר טקנדיאה בס' מצרף לחכמה (צד מ'). דפוס אידיסה) חשב שהיא לרמב"ן וראה ס' דו"דו"ש (ח"ה צד י"ז הערה כ"ב).

קבר) הן ראינו כי פירושי ס' יצירה רבם אינם להקדמונים המיוחסים להם כמו פ' ר' סעדיה גאון (ראה „מצרף לחכמה" להח' יש"ר דף מ' אודיסה ובהצפירה תרנ"ג גליון ק"ם) פ' הראב"ד ג"כ (ראה „אוצרות חיים" בהקדמה לר"ח"ו). —

קבה) כן כתבו ר' מ"ש ברשימת באדל, ורדק"א ב"ס' הלמוד לקורות ישראל וספרות (צד רע"ט) ובס' „ביוטריגו" (ח"ב מ' בהערה) ובח"א (י'—י"ג) ובח"ב (ל"ה) ויכוח הסתירות בדבריו, באר היטב. —

קבו) נדפס הרבה פעמים וגם בקונשטנצין ונזכר גם במ"ע (צד רי"א) וראה המגיד שנת ל"ה י"ב.

קבו) ראה לעיל הערה כ"ה. —

„אזהרות“ כפי עדות מהר"ש בן הרשב"י חיבר הרמב"ן גם אזהרות כאשר עיש רבים מהכמי ספרד ומשורריה (תשובה קמ"ז וראה שו"ג בח"ב והרב צריך חיפוש ובקרת). „ספר הרמון“ ר' משה בוטרייל בפ"י ל"יצירה" יאמר „והנה הרב הגדול ר' משה בן נחמן לזאת ההכמה היה מאד נאמן ולביאור אשר עשה בספר הרמון. נתן זה הפעמון קבה) וכבר כתב בעל סדר הדורות: כי בס' נפש ההכמה לר' משה דיליאון ס' כ' כתוב „וכבר רמזתי לך בס' „טעמי המצות“ הנקרא ס' הרמון. וכתוב בס' הנ"ל „בפ"י קהלת ישכבר התהלת“ וכתוב שם הענינים ובס' ס"ז כתב „הרמב"ן כתב“ א"ב אין זה ס' הרמון להרמב"ן“ עכ"ל. ודרך הר"מ בוטרייל ליחס ספרי הקבלה לקדמונים. — „אוצר החיים“ ס' בקבלה כן יאמר בסה"ד (ראה מה שכתבנו על ס' „עדן גן אלקים“ להלאה).

„אגרת הקודש“ נדפס ברומא שט"ז ובקונשטנטינא ונקראת גם בשם „פתח הקודש“ (קבט). והיא באמת לרמב"ן קל) ויש מיחסים אותה גם לאחרים קלא) כתוב ע"ג „אגרת ששלח הרב הרמב"ן לאחד החברים בענין חבור האדם אל אשתו.“ „עדן גן אלקים“ ס' בקבלה חברו הרמב"ן כן יאמר בסדה"ד בשם ס' יצירה. הן נודע לכל הנזיל בסדה"ד ובפ"י לס' יצירה להר"מ בוטרייל וראה כי כשיאמר הגאון בסדה"ד „פ"י יצירה“ יחשוב על פ"י בוטרייל ואני בתומי תמכתי בהגאון בעל „סדר הדורות“ ותליתי השגנה בהר"מ בוטרייל כי זה דרכו ליחס ספרי קבלה לקדמונים, ואחר הקרי על הדבר מצאתי כי בעל „סדר הדורות“ בעצמו טעה בדברי הרמ"ב כי בפירושו לס' יצירה יאמר „אמר משה בוטרייל, הרב ר' משה בן נחמן הולך בזה...“ ויחתום שם דבריו: „עכ"ל בעל הקבלה בס' הנקרא „אוצר חיים“. אחרי כן יאמר „כתב בעל הקבלה בס' הנקרא „עדן גן אלקים“ (פ"א. מ"ב. צד י"ג—י"ד דפוס הוראדנא). ויען שחשב בעל סדה"ד שיקרא הרמ"ב להרמב"ן „בעל הקבלה“ ואח"כ יביא ס' „עדן גן אלקים“ ויכנהו ג"כ „בעל הקבלה“ חשב שחבדו הרמב"ן והרואה שמה וראה ויבחיז כי יקרא הרמ"ב בעל הקבלה ל"ר' יעקב ב"ר ראובן הספרדי בעמ"ח ס' היכל ה' (ראה פירושו הרמ"ב צד ט' וצד י"ח) וראה גם ראה כי בצד ל"ח יביא הרמ"ב את הרמב"ן ואח"כ יביא „בעל הקבלה“. — וזה הטעוה להג' בעל „סדר הדורות“ ליחס גם ס' „אוצר חיים“ להרמב"ן. —

„שערי תשובה“ מובא ע"י הח' בערנתרד ובס' „מליצה הדתית“ (צד שכ"ד). „ספר הגאולה“ (קלב) הספר הזה לא נדפס והיה ביד ר' עזריה מאדומים ומעתיק ממנו מאמר אחד קלב) אשר יעיד על יוקר ערכו כלו, בו יורה אותנו להיות לנו מושג

קבח) אולי רצה הלום הר"מ בוטרייל אך לעשות מליצה צחה לפי דעתו וע"י החרוז אשר הטעוה אמר „ס' הרמון“ ודעתו בזה בס' אחד מהרמב"ן וקר וחשוב כרמון ולא שהרמב"ן קראו כן. — קבט) כ"ב בס' „קורות היהודים“ בשם וואלף ג' תשצ"ט (שם צד נ"ג —). ונראה כי האגרת הזאת היתה חשובה מאוד גם בעיני הכמי עמים כי העתיקה ללאטיין גאָספֿערעלום (שם) ולשפת איטלית נעתקה ג"כ ונדפסה (פורטה תנ"ב).

קל) „ספר הלמוד לקורות ישראל וספרות“ לרדק"א (ליופציג) ס' פ"ו. קלא) רשומת באָרל.

קלב) ראה לעיל מה שכתבנו בס' „הקין“ ובסדה"ד יאמר „ס' בקבלה“ ואחריו בשה"ג ומאשר לפנינו תדון על השאר שאינו בקבלה. — קלג) „מאור עינים“ צד שע"ח (דפוס ווילנא תרכ"ו) והוא מסוף שער השני מס' הגאולה.

אמתי מה היא הנאולה וימי המשיח המקווה ואנחנו אם כי אין מטרתנו להעתיק מספרים אמנם ראוי הוא המאמר הזה אשר כלו יפה אף נעים כי ימצא מקומו פה ועין אשר לא ראתה יפיו עוד תאשרו „דע יעורך האלקים כי אם נסכים בלבנו שפישענו וחטאת אבותינו אבדו מאתנו כל הנחמות ושיאריך ה' עלינו הנלות לאין סוף וכן אם נאמר שרצה האלקים לענותנו בעוה"ז בשעבוד המלכויות לרצון או לתועלת כ"ז לא יזיק בעיקר התורה מאומה כי הנה אין תכלית גמולנו ימות המשיח ולאכול מפרי הארץ והתרחין בחמי טבריא וכיצא בהם מן התענוגים, וגם לא הקרבנות ועבודת בה"מ הם תכלית חפצו ממנו. אבל גמולנו ומקבלינו הוא חיי העוה"ב והתענוג הנפש התענוג הנקרא גן עדן והנצל מעונש הניחנם, ואנחנו עם זה מקוים את דבר הנאולה מפני שהוא אמת מפורסם אצל בעלי התורה והנבואה ונעורר בה את ישיני הצרות ונחסום את פי האפקורסין, שמחים בראויותיה ומשתעשעים בדבריה לחיותנו מצפים לה מתקנותינו שנשיג מן הקרבה אל האלקים כשנחיה במקדשי עם בהנו ונביאו ושיחיה בנו מן הטהרה והקדושה בארץ הנבחרת, ושכונתו שורה עלינו יותר ממה שנוכל להשיג היום מלאים המת הצרות והמקרים המעיקים אותנו. כי אז בימי המשיח יבטל יצה"ר להשיגנו האמת כאשר היא, או לענין אחר אשר סודו עמוק ממה שזכרת, זה עקר תאותנו וכספנו על ימות המשיח, עם מה שיוסף עליו תאוה וכוסף לימים ההם ענין התורה המבארת לנו כי בהיותנו חוטאים נעמוד בגלות ליסר אותנו ובעבדנו כראוי ושוב האלקים להטיב לנו כאשר הטיב לאבותינו ויותר. ואמנה נפישנו המתאזה תתעורר ג"כ לימים ההם למען הראות לבעלי דינה כי האמת אתנו ונכלל לנו ברצון הזה שורש מצוה רבה והוא שאנחנו חפצים בקדוש השם לעיני כל עמי הארץ, אולם הו"ל חשבנו לכופר בנמול הזה לימות המשיח לכופר בעקר ושאינו לו חלק לעוה"ב, יען לא הביאו לזה רק כפירתו בשכר תורתנו והנה הוא משוגע הולק על הכתובים המבוארים ואפקורוס בדברי רבותינו. —

„תפלה ליורדי הים“ מתחלת: „אנא האל הגדול ונקרא ג"כ „שמירה לדרך“ ונמצא בסודו תפלה לספרדים ונדפס גם ב„שבט יהודה“ לר"ש בן ווירנה וב„שערי קדושה“ לר"ח וויטאל, ושלחה רמב"ן מעכו. —

„תפלה לפדיון הבן“ איננה מהרמב"ן (רשימת באדל) עוד ייחסו אשר לא כתב „שושן סודות“ ס' הקבלה סוד שם המפורש ס' הישועה כ"ד סודות ולא נדפסו עוד קלד). מאגרותיו הנמצאות בידנו:

„אגרת החמדה“ ראה לעיל פ"ב והערה י"ט.

„אגרת לר' נחמן בנו“ מתחלת „וברכך ה' בני נחמן“ בסוף „שער הגמול“.

„אגרת לבנו בהיותו עומד לפני המלך“ ראה פ"ב הערה ע"ה.

„אגרת המוסר“ נדפסה ב„תפוחי זהב“ לר"י מעלל ק"ז ובסדרים כתוב ע"ג

„ששלח הרמב"ן ו"ל לבנו מעכו וצוה לו לקרותה פעם אחת בשבוע“.

בספרי ההלכות לרבנו נזכרו הגאונים והספרים האלה: גליוני משניות של ארין (ישראל קלה), „תשובות הגאונים“ אך מסופק הוא אם יצאו מידי הגאונים או אך

קלד) ברשימת באדל. וראה מ"ע הירחי לר"ז פראנקל שנה ז' (צר צ"ב הערה ח').
קלה לקוטום לר"ה (רף י' ע"א).

מזחמות להם בשקר קלו) ע"פ רוב יזכיר את הגאונים האלה „ה"ג לר"ש קאירא", ויקראנו פעם ר' שמעון בעל ההלכות קלו) ופעם ר' שמעון בעל הלכות ראשונות קלח) ופעם יחבר השמות „ובעל הלכות ראשונות ובעל הלכות גדולות קלט) „הלכות פסוקות למר יהודאי נאון" קמ) „סדור מר עמרם ראש מתיבתא" קמא) גם יזכיר תשובה אחת לר' עמרם קמב) פירושי ותשובות ר' נחשון נאון קמג) פי' ר' סעדיה נאון לס' הניאל קמ"ד) וספר המתנות לר' סעדיה קמה) את רבנו הננאל את רבנו שרירא רבנו שמואל בן חפני קמו) רבנו האי קמו) רבנו נסים קמח) ואת שאלתות דר' אחאי משבחה". פיטנים ופיוטים עתיקים מחכמי ספרד ויתר הארצות קמט) רש"י, ר' נתן ר' יצחק בן גיאת קנ) רבנו יוסף אבן מיגש ר' יצחק בן מלכי צדק קנא) תשובת רב אלפס קנב) פירושי ותשובות הראב"ד כתבי הותנו הנקרא ר' אברהם אב"ד (הדושי שבועות ל"ז ב"ב י"ח, כ"ג ל"ו) וינחמו „אדם קשה כבדול" (מלחמות יבמות כ"ה) הלכות ר' יודה הנשיא אברצלוני (הדושי חולין מ"ו ע"א וע"ב) ספרי השטרות (הדושי ב"ב ט') ספרי ר' אפרים, הרמב"ם, ר"ת ר' יצחק אבא מרי בעל ס' העטור (הדושי שבת צ"ד) גם את הרשב"ם יזכיר לפעמים בעלי תוספות יהלל מאד (בפתחתו לדיני הגרמי) ויותר מהם את הריצב"א ואת הר"י הלבן (הדושי כתובות מ"ב) ספר יראים לר"א ממיין (הדושי קדושין ב"ב שבת ס"ה) ס' המאור ס' הצבא לר"ה ס' התרומה לר' ברוך מגרמוזא (ליקוטי ערוכות) הדושי ר' משה בן יוסף (הדושי גיטין ה' שבת צ"ג קכ"ב

קלו) במלחמות למס' סוכה דף מ"ו ע"ב „ואין לסמוך על התשובות הנמצאות א"ב הוחקו". קלו) מלחמות לשבת (ה' ע"ב) ביצה (קפ"ט ע"א) וראה מ"ע הירחי לפראנקל שנה ז' צד ר"ז והצופה להמגיד תרל"א גליון ל"ב.

קלח) מלחמות לשבת (י"ז ע"ב) סוכה (מ"ו ע"ב) כתובות (צ"ב ע"א).

קלט) מלחמות לשבת (י"ז ע"ב).

קמ) הדושי קדושין (ה' ע"א) לכתובות (י"ט ע"ב).

קמא) מלחמות (י"א: ל"ח מ').

קמב) הדושי ב"ב (קכ"ה).

קמג) הדושי ב"ב (קל"ו).

קמד) „תורת האדם" ק"ח ע"א) וראה „מטפחת ספרים" להגאון יעב"ן צד ע"ב דפוס לבוב.

קמה) הדושי קדושין (כ"ג) גם יזכיר תשובה לר' סעדיה ב„משפטי החרם".

קמו) הדושי נס' גיטין (ס"ו:).

קמז) את ס' מו"מ, ישערו שבועות לרה"ג יזכיר הרבה ובתשובתו יזכיר ב„משפטי החרם".

קמח) „מגילת סתרים" לר"ן בהדושו לשבת (ב"ד ע"ב פ"ב ע"א).

קמט) מלחמות ליומא (דנ"ב) בלקוטיו שם (ע' ע"ב) בלקוטיו לברכות יביא פיוט קרמון

ובתורת האדם יעתיק תפלה לרשב"ג ובתשובתו לר' יונה (ס' רפ"ד) יביא עוד פיוטים אחרים. —

קנ) מלחמות ברכות (ו'), פסחים (ק"צ) וב„משפטי החרם" סוף ה"ב כל בו".

קנא) „תורת האדם" ל"ב.

קנב) מלחמות שבת ס"ז: ובחירושי ב"ב מ"ט: יזכיר כתיבה תמה מהלכות רב אלפס וכן

במלחמות כתובות פ' ז' וגטין קע"ב: וב"ב קס"ד שם ר"י ושם ר"ז. — ובחירושי לב"ב נ"ב נ"ג

קכ"ח בס' הזכות להכותב בכתובות סימן ל"ד לפ' המגרש ס' ס"א ובחירושי כתובות (כ"ז:)

ובסוף ס' המלחמות למס' חולין יאמר כי הנסחאות המדוקדקות של רב אלפס נכתבו בקרטבה

שנת ארבעה אלפים תתפ"ג. —

קמ"ג) מחכמי דורו וזכיר את החכם ר' משה בן חסדאי מארץ פולאניא (קנג) (הדושי גיטין ז' א') ור' מאיר הלוי והוא ר' מאיר אלמושרף הנשיא הנוכח גם בתשובתו לר' יונה (ס' רפ"ד) ס' היכלות לר' ישמעל כ"ג (מלחמות לברכות מ"ח) (קנד) —

בפירושו הנחמד על התורה מעטים החכמים אשר זוכרים ואלו המה וספריהם. ס' התנין" יאמר עליו, הספר הזה ידוע ומצוי אצל כל אדם יפרש בו כמה אלפין יש בתורה בתנין" (הקדמה ובפ' תבוא) ס' חוכמתא רבתא דשלמה (הקדמה) והוא הנעתק לעברית ע"י הח' רנח"ז ס' יצירה (בראשית) ר' יוסף קמחי (שם) רב סעדיה גאון (שם ויחי וארא משפטים שופטים) „כתבי שמושי השדים" (בראשית כ"ב) בשם ר' שרירא גאון יביא „שמסרו חכמים אחד לחבירו הכרת פנים וסדרי שרטוטין מקצתן אמורין בס' פסוק זה תולדות אדם ומקצתן בסדר פסוק שלאחריו זמר ונקבה בראם ואין מוסרין סתרי תורה ורזין אלא מי שרואין בו סמנין שראוי לכך אלו דברי הגאון ולא זכינו בהן". (ראשית ב' ד') ס' שופטים להרמב"ם (וישלה) „ואם נאמין בס' מלחמות בני יעקב" (שם) דעתו על ס' הישר הנדפס נסים ומאורעות. ר' דוד קמחי (שם) „אנשי הקבלה והם חכמי האמת (וישלה ויגיש שלח) יוספין לרומיים והוא יקראנו „ס' הרומיים" (בהקדו"ט ט"ו) „מגילת שושן" (תצ"א, וראה מ"ע הירחי לפראנקל שנה ז' צד קמ"ו) פיוט של ר' יודה הלוי ירמוז עליו (במדבר י"א י"ז) „הנוצרים המעתיקים" „הלכות גדולות" (תבא) „רבנו בעל ההלכות" (והוא הר"ף שם) „כוזרי" (עקב) „מדרשו של ר' נחוניא בן הקנה (דף ג' ו' כ"א, ל"ד, ל"ה, מ"ד, נ"ה) ס' קמ"ז קמ"ב ועוד) מכילתא דר"ש בן יוחאי קנה (ויחי) אל המתבונן בסודותיו יקרא

(קנג) הוא נזכר בתוס' יבמות ס"ח ע"ב ד"ה כמאן וכו' ע"ש ר' משה מרענגענשבורג וראה המגיד שנה ט"ו גליון ט"ז וגליון כ', והח' הר"ר דוד ק"מ העיר וז"ל „והוא ר' משה תקוע (טאחאן) בארץ פיהם עיי' צונץ בספרו על הפייטנים צד שט"ו—י"ז ומ"ע „אוצר נחמד" כרך ג' צד נ"ד והלאה".

קנד) אודות ספרי ההלכה בזכרון שמות של הגאונים והספרים הלכנו בעקבות הח' פערלעס במ"ע להח' פראנקל לשנת תר"ך מצד קע"ה עד קפ"ג בהוספות ושנים ועיר שם ועיר שם. — קנה) מכילתא דר"ש בן יוחאי נזכרה בפירושו ז' פעמים; בס' ויחי וישלה ומשפטים, ג' פעמים אמור והגאון יעב"ץ חשב שהמכילתא דרשב"י הוא הזוהר ויתמה שזכור עוד ברבנו בחיי עה"ת ונמצאו אלו המקומות שמביא גם בזוהר, ודע כי מה שמביא הרמב"ן בס' ויחי בשם המכילתא דרשב"י מצאתו גם אנכי רמז מוננו בזוהר ויחי דף רמ"ח ע"ב (דפוס ירושלים) וכב"ו אומר אני כי איננו המכילתא שמביא הרמב"ן הזוהר אבל הוא מדרש אגרותיו והלכותיו והראיה כי כפ' משפטים יאמר הרמב"ן בעסקו בענין הלכה ופלפול" וראיתי במכילתא יכול שיהיה חייב במוזנות ארוסה... ושוב מצאתי במכילתא אחריתא דר' שמעון (סתם ר"ש הוא רשב"י) אם בעל אשה הוא מה הוא חייב במוזנותיו אף אשתו ובניו חייב במוזנותיהם ועדיין אני אומר וכו'" הר' אתה רואה כי הוא היה מדרש הלכותיו נקרא כן יען יצא מרשב"י ולא ימצא בזוהר ענין לפלול הלכותיו כמוהו ע"ש. — והראשונים אלו לא ראו הזוהר וכן כתוב ביוחסין ובמצרף לחכמה ליש"ר ופלא שלא מצא הג' יעב"ץ שגם הרמב"ן יביא מכילתא דרשב"י וששגו כי הוא הזוהר וכן שגה בס' „קורות היהודים" (ח"ו מכתב י"ב צד תצ"ה) עד שהחיק לומר בדרך עקימה כי המעתיק הוסיפו בבחי' ולא ראה ברמב"ן, וכן יחשוב מכילתא זו לס' בקבלה הכותב הקדמה לס' א"ג לר"י מודינא, וראה מ"ע הירחי לפראנקל שנה ז' צד קמ"ז. — והח' הר"ר דוד ק"מ העיר וז"ל „עיי' מה שכתב הח' האפפמאנן בספרו מבוא למדרשי ההלכה צד מ"ן שהשביל להוכיח שם' מכילתא דרשב"י אשר רמזו אליה היה הספרי לס' שמות הנאבד אצלנו".

צא! צא! לבל ישים בנפשו שקר כי הגיע ליסוד הדבר בחקירותיו וכה יאמר בהקדמתו לביאורו עה"ת, "ואני הגני מביא בכרית נאמנה והיא הנותנת עצה הוגנת לכל מסתכל בספר הזה לבל יסבור סברא ואל יחשוב מחשבות בדבר מכל הרמזים אשר אני כותב בסתרי התורה כי אני מודיעו נאמנה שלא יושגו דברי ולא יודעו כלל בשום שכל ובינה זולתי מפי מקובל חכם לאוזן מקבל מבין והסברא בהם אולת מחשבה מועלת רבת הנוקין רק רעה כי ידברו אל ה' סרה ולא יוכלו כפרה שנאמר אדם תועה מדרך השכל בקהל רפאים ינוח אל יחרסו אל ה' לראות כי ה' אש אוכלה הוא אל קנאות הוא ירָאָה את רצויו מתורתו נפלאות אבל יהוו בפירושינו חדושים בפשטים ובמדרשים יקחו מוסר מפי רבותנו הקדושים במופלא ממך בל תדרושי, בחווק ממך בל תחקור, במכוסה ממך בל תשאל כמה שהורשית התבונן אין לך עסק בנסתרות עכ"ל.

פרק שמיני.

עוד דברים אחרים אדבר באונך קורא נכבד על דבר אמונות ודעות רבנו הרמב"ן אשר ראשיה ועקריה הם שלשה א' בריאת ה' יש מאין, ב' ידיעת ה', ג' השגחת ה' קנו) וכי שונות דעותיו בפלוסופיה הדתית מדעת הרמב"ם! לפי דעת הרמב"ם אין מסודות התורה נעלמים מאיש אף אם בן אדמה הנהו ובחקירתו האמתית יגיע עד מרום קצה אם אין משבית מטבעו, ולדעת רבנו סתום והתום מעין השכל אשר לנו ובכל רזי התורה ומסתריה אין לנו כי אם מושג קל ולא נוכל להביט בשכלנו בישמשה אשר תתנוצץ בקרניה אך אלקים הבין דרכה ואנחנו כל נדע מקומה מאין תמצא. הרמב"ם חתר בכל עזו לקרב הנסים ומפלאות ה' אל הטבע והרמב"ן יחשוב אמונת הנסים היוצאים מנבול הטבע ונסיון היומי לעיקר הדת ויאמר עוד כי גם כל היעודים הבאים בתורה נסים הם ובכלם תתנצה מערכת המולות קנו) אך אין בהם שנוי ותמורה ממנהגו של עולם כנסים הנעשים ע"י משה רבנו בעשר מכות; בקריעת י"ם, המן, והבאר, הברכות והקללות הבאות בס' בהקותי ובס' תבוא נסים הם כי אין מן הטבע שיבאו גשמים בעתם בעבדנו אלקים ולא שיתחלפו השמים לברזל והארץ כנחושה. — דעת הרמב"ם כי כל נדע מתי יהיה קין הפלאות ואך לה' לו לבדו נודע מתי יגלה משיח אלקי יעקב — ודעת הרמב"ן כי היא שנת קר"ה לאלף השישי ומאו יפיין ה' אור בהור על כל העמים (פי' עה"ת שמיני ואחר'). — באמונת השדים לא יאמין הרמב"ם ויאמר כי יתראו אך לחסרי הדעת קנה) אבל הרמב"ן יאמין אמונת אומן כי הם נבראו מב' יסודות דקים והם: אש ורוח, בעת אמר ה' לארץ ותהי: כמלאכי מעלה ירחפו ברוח ובאש והם יודעים מה צרור בכנפי העתוד יען יעופפו ברוח ותקח אזנם שמין משרי המולות השוכנים שמה קנט) (אחרי וראו גם בדרשתו מ"ט ע"ד

קנו) דרשת הרמב"ן (ויוען צד ט"ז) פירושו לאיוב בהקדמה וזוהו בס' בא.

קנו) הנסים הנגלים יעשו ע"י שם בן ארבעה והנסתרים בשם שדי (לך וראו) עוד יאמר ביותר ביאור דבריו ע"ד הנסים וז"ל, "שאין לאדם חלק בחורת משה רבנו עד שנאמין בכל דברינו ומקרינו שכלם נסים אין בהם טבע ומנהגו של עולם... (ס' בא).

קנה) יד חוקה" ה' ע"ז פ' ו"א, וראה, "גשמת חיים" לרמב"ן ג' י"ב, —

קנט) כדעת הז"ל בהגיגה פ' אין דורשין (דף ט"ו) וראה מ"ע באמרו בינה פ"ו ובגשמת

חיים לרמב"ן.

י"ב ובתשובה רפ"ג) אודות השלום ושכר הנועד לכל בן אדם כגלל תהליכותיו הישירות עם אלקים ואנשים לאכול מפרי מעליו אחרי הפרד הנפש מן תגו יאמר הרמב"ם כי השכר הזה כלו רוחני (קס) בנך-עדן ההשנה תתענגנה הנפשות הזכות מאור אלקי, ויצר התבל: ודעת הרמב"ן כי יצמדו בעולם הנפשות הנפש עם הגו ושם יקבלו שכרם יחד יען כי הצרכים החמריים אין להם מקום שמה כי יצרפו גם הנפשות ויעמדו בלעדיות: כי מדוע צדוק תמים אשר התהלך את אלקים וגיותו היתה לעזר ולהועיל לרוחף צדקה וחסד תקפור כאורג היתו מחיים הנצחיים בלי שלמונים, אחרי סבלה פה במקום שיכני בתי הומר אך יגון ומחסור קסא) דעת הרמב"ם באמונת תחיית המתים כי היו תהיה נפש צדוק ולגו תשוב בעת יהיה רצון ההשגחה ויתעדן במרעה שמן בעולם, הוה ובמלאות שנותיהם ישיבו לעפר שנית אמנם יזכו למעלה גדולה לקחת חבל בנועם ה' יותר מאשר בראשונה בקבלם שכר המצות שזכו לעשותן ע"י התחיה ודעת הרמב"ן כי אחרי יקצו ישני אדמת עפר לא ישיבו לעפרם לנצח נצחים (קסב). —

הרמב"ן יאמין בדעת פיטגורס, ואחריו כל המקובלים כי הנפשות תתגלגלנה מנוף לנוף עוד אחרי המות שנית ושלישית (קסג) והוא להשלים חקו בעולם העשייה במעשים ובמצות אשר עליו לעשות אם לא השלימם בגלגול ראשון. —

הנהגת ה' אבם ארצו היא ע"י כוחות עשרה והם הוד אלקי, והם למעלה במדרגה יותר מן המלאכים ושכלים הנבדלים (קסד) שנקראו עשר ספירות (קסה) ומהם האצילות (קסו) וירידת השפע על כל העולמות חכמת הקבלה היא נשמת התורה והיא מסודה מנביאים לחכמים ומהם לתנאים ואמוראים עד הדרור הוה ואלקים פתח לפני משה מ"ט יערי בינה ויחסדרו מעט מאלקים וכלם כלולים בתורה אשר לא ראה אורה על כל העמים וכל החברה האנושית וכל אשר לא ראה אורה לא הביט בברק שמש התבונה מימיו

קס) פי' המישה לפ' חלק ובמאמר תחיית המתים. —

קסא) שער הגמול וראה עקרים ל' וז"ג לרביעין. —

קסב) שם וראה פ' חלק דף צ"ב ובמהרש"ל שם. —

קסג) ראה רמב"ן כי תצא זב, נשמת חיים" לרמב"י בשביעי לרביעי ורמוז זה בעלי הקבלה בפסוק, הן כל אלה יפעל אל פעמים שלש עם גבר" (אויב ל"ט כ"ט) וכן דעת הרמב"ן שם כפירושו וזהו סוד היובם. — ראה מזה גם בס' וישב בספי' הרמב"ן ובוהר פ' משפטים. —

קסד) ובוה יש מחלוקת בין המקובלים יש מהם אמר שהספירות הן עצם אלקות וי"א שהם תוד נאצל — ולאפוקי מהר"י אלבו שחשב שהשכלים הנבדלים שהם המלאכים הם מכלל העשר והמלאכים לדעתו העשר (ע"ש עקרים ב' י"א) אבל דעת המקבלים שהמלאכים נאצלו מן העשר ספירות ודי בוה. — (ראה תשיבת הריב"ש סי' קנ"ז ותורת העולה לרמ"א ברביעי משלושיו).

קסה) לפירוש מלת "ספירות" כתב הר"מ בוטריל כפירושו לס' יצירה (פ"א מ"ב) בשם ר' נטרואי גאון זז"ל, "עשר ספירות כמו לא ידעתי ספורות או כמו מי יספר שקיים בחכמה שפי' מענין ספיר. — וי"א כי הוא מלשון וני, "ספאָרע" וזה פירוש גלגל וגראה א"כ שדעתם שהספירות יחשבו המקובלים הגלגלים או נפשית הגלגלים וזה אינו דעתם. —

קסו) ראה פי' הרמב"ן עה"ת פ' חיי פסוק זה' ברך... ובשה"ש לרשב"ג עמוד ד' הערה ט"ז בהוצאת הר"ש זק"ש (פירוש תרכ"ח) וע"ד השתלשלות הספירות ראה דעתו בספי' יצירה להר"מ בוטריל (פ"א מ"ב צד י"ג דפוס הוראדנא). והכלל שהספירות הן תוארי הפעולות אשר בפי הפלוסופים.

כי כל בה—: מעשה בראשית, מעשה מרכבה כחות הטבע והנלגלים וצבא השמים וכל הנבראים מהם ברמו, מהם בנימטריאות ובצורות האותיות (קסז).—
יש מאות ועשרים וארבע שנים הלפו הלכו למו מעת אשר נלקח ארון אלקים רבנו ד"ל, אמנם גם עתה כוכב מאיר הוא לנו בשמי האמונה והספרות, זכרו לברכה וישמו יפרח כנפן בלב חכמים עד בלי ירה. —

ת ם +

קסז) הֶגְמוֹתוֹ עַל הַתּוֹרָה. וידעתי קורא יקר ידעתי שלא ביארתי כל ענינו אמונה אשר בין הרמב"ם לרמב"ן כמו בענין ביאור מלה יצה"ר יצ"ט וביאור עוה"ב אשר בפי הו"ל „לעתיד לבוא" ועוד. אבל אין זאת מסרתי אך לעורך המשיכול, יחפש וימצא וכבר חיברו בזה ע"ד האמונות חכמים רבים אשר בהם ימצא הקורא מבוקשתו. — זטרם אפרד מנך הקורא אמרתי כי טוב לרשום לפניך מה שלא מצאתי לו מקום מיוחד וראוי כי הרמב"ן לא ראה פתיחת הרמב"ם לפי המשנה כי לא היה נעתק עוד (יד מלאכי כללי הרמב"ם) ודע עוד כי ספר מורה הנבוכים שהיה ביד רבנו הוא העתקת ר"י אחריו ולא העתקת ר"ש בן תבון וזה הביאו פעמים לא מעט לדחות דבריו, כאשר יאמר רבנו הריטב"א בס' הזכרון וז"ל „לקחו רבנו מהעתקת החריו, הוסיפו מדעתו שקר ודבר סרה מה שלא יאמר המורה...“ (פ' יתרו) וראה הקדמת הח' ר' שוח"ה שם (ווען תרכ"ח) גם מה שחשב הרמב"ן לשנת הגאולה שנת חמישה אלפים, מאה ושמונה עשר, והרלב"ג בפי' לדניאל אחריו חשב לחדש דבר יקר בהשבון הזה (ראה לעיל פ"ג) הקדימם הנשיא והתוכן המצוין ר' אברהם בן חייא אלברצלוני (נפטר ד"א תתצ"ו).

נישלמה תולדות הרמב"ן בירח כסלו תרנ"ד לפ"ק. מ. א. רפפורט הכהן.

מלאים.

עמ"ל עש"ו

אמר מאיר אליעזר הכהן דפאפירט-הארשטיין, מזמן כתיבת ספרו עד עתה נתהדשו לי הערות ותקונים ע"י ספרים שקראתי במשך הזמן, אמרתי לתתם לפני הקוראים דורשי קדמוניות:

לצד ד': כנראה ה"י גם ה' משולם בעל ס' "ההשלמה" מורו של הרמב"ן, כי הרמב"ן באגרתו לר' משולם יחתום "תלמודך" (ראה "שורון צד קט"ז והלאה וס' "ההשלמה" של ברכות הוצאת הח' הכ"ר במבוא צד ט"ו).

שם הערה ה': כן בכתובות פ"ב ריש משנה מודה ר' יושיע, שהרמב"ן שאל לרמ"ה. — **שם הערה ט':** ראה צנין נד"פ. צד תט"ז בהערה ור"מ מהמבורג באוה"ה יאמר, שר' עזרא ה"י תלמיד הרמב"ן. — **שם הערה י':** וכן, "התרומות" שער ז' יאמר, "הר' נתן כ"ר מאיר בשער התפיסה 'שחיבר' — שם הערה י"ב בסופה: ה"י יעביץ בשאלת יעביץ ס' "בחיא" ואמר שמעתי על הרמב"ן ז"ל שה"י מעיץ בספרו לשון לעז של הכמ"א"ה בבה"כ שלא להחרר בדת וכו' ה"י עברי מבדנטורא סוף פ"ה דאבות. — **צד י"ב בהערה כ"ד:** ובעל קורא הדורות יאמר, גם בזמן הרמב"ן ה"י הרב ה' שמואל ה"סרד" מעיר סרדיניא שחיבר ס' התרומות וכתב בס' היוחסין שחברו שנת התקפ"ה וכפי הנראה שה"י כמו תלמיד חבר לרמב"ן מפני שה"י שואל ספקותיו ממנו כמ"ש בס' התרומות. — **הערה כ"ה:** הדבר מבואר באר היטב בשו"ת הרשב"ש ס' תצ"א ומבוא באוה"ה לרמ"מ ע"ש. — **הערה כ"ז:** ור' יוסף ב"ר שמואל מקאטאלוניא ה"י גיב תלמידו כנראה מלישונו המובא תוך ספרי ה' מנחם תלמיד ר"א מגרמיוא, שה"י כתב יד אצל רח"מ ובעת באוכספורד, ושם כתוב: "הנה ידענו כאשר הורה לנו הרמב"ן ז"ל" (ראה אוה"ה בערכו (?)). — **הערה כ"ח:** והרב ריש הלוי בן הכנס כתב על שער שו"ת הר"ן דפוס קונשטנטינא ז"ל, "דורשיו בהדושי ודרושי קדו לכנס תשובותיו" (ראה אוה"ה, ה' ס' ק"ל וקל"ב). — **צד י"ג הערה כ"ט:** ונכר ה' דוד בונפיד בשו"ת מהר"י מטראני ה"א ס' קט"ז וברדב"ז בתשובה ד"ו ה"א ס' יט"ן וס' יט"ח: וזר"ס אלאשק"ר בשו"ת ס' צ"ה. מזכיר ד' הושעיא שה"י תלמיד רבנו וחבר הרשב"א וכו' בקוה"ד. כן ה"י תלמידו ד' יצחק ב"ר מודרוס כנראה במניע ספ"ג מה' תפלין ובמאירת עינים לד"י דיליאון ס' אמור וראה אוה"ה. — **להערה ל':** וראה בסוף, "ס' הנפש" להפלוסוף גאלינוס (דפוס לופסיא שנת בר"ת הוספה מהמ"ל) מובא מס' מאירת עינים לה"י מן עכו שכתב הרמב"ן על ענין כשוף לר' מאיר נבזוני וראה דרשת הרמב"ן דפוס פראג. ומה ישכתב בעל השלשלת כי ד"מ ה"י בן ד' יצחק נבא ולא ידע מה נבא כי בן ד' יצחק ה"י ר' אהרנס נבזוני ככתוב בס' שערי ציון לה"י לאטיש כתב יד אצל רח"מ. — **צד ט"ז הערה ל"ד:** בעל אורחות חיים כשמוכר "הר"ן" כונתו גם על ד' נחמן בן הרמב"ן (כנה"ג יו"ד ס' ש"ב הגהות הב"י ובעד מלאכי" כללי המפרשים. — **צד י"ח סוף הערה מ"ח:** וכי לא יחיד אנכי בזה ע"י מה שכתוב עליו ב"האסיף" לשנת תרמ"ה מצד תל"ב והלאה: והמלגלג על ד"ה...

צד י"ט הערה נ"ב: ראה צונזן גר"פ ת"י. — צד כ' הערה נ"ה: ובמקובלים מביא
כזה ע"י ס' הוזהר ברעיא מחימא בפ' תצא ובאמנות חכמים לר' אביעד ש"ש פרק
כ"ג וברבנו בחיי ע"ה"ת סוף מקץ מה שכתב על עשרה הרגו המלכות. — צד כ"א
הערה נ"ח: והרשב"ץ בחי' ראש השנה סוף פ"א מביא "ההוֹסֵף" שיסד רבנו. —
צד כ"ד הערה ע"ח: בקה"ד, ואמרו לי עוד שהוא — הרמב"ן — בנה שם בירושלים
בהמ"ד ועדיין לעד היום קורים אותו היהודים, "מדרש הרמב"ן" והוא תחת התל קרוב
לחומת העיר אצל שער ציון והוא השער של קבורת מלכי בית דוד. —
צד כ"ה: אמרתי שבאורו ע"ה"ת נדפס ראשונה ש"ה אבל נדפס בלזבואה בפורטנאל,
ישן מאוד מאוד, ובאלשבונה רמ"ש ובפירו רע"ד ובשנת תע"ג ע"י משומד א' אשר
השמיט מביאורו כל מה שמנוד לדת הנוצרים (ווילמערשדארף). — שם הערה ק"ג. ע"י
מס' קרושין דף ל"ט וחולין דף קמ"ב. — צד כ"ט "באורו לאיוב" נדפס במקראות
גדולות בדפוס וויניציא ד' אמסטרדאם ובפירדא תר"ד, וב"צונז" עה"ת ס' וישב בהגהה
יאמר, "זה היא המזת הרמב"ן בפ"י איוב וזה לישנו" ואם תחפוץ להבין הסוד הגדול
הזה לכך תשית להבין דעתי וכלותיך תשתונן, ועל הטא אונן, ותסיר מעל פניך הענן,
תראנה עיניך המלך והכלה, ותצפה לגאולה, שני עפרים תאמי צביה, הגזירה והבנייה
עכ"ל. — צד ל"ב הערה קכ"ד והרב המקובל ר' משה קורדוורא ז"ל בס' "פרדס
רמונים" שער א' ספ"ד מסתפק ג"כ אם פ"י צירה חיברו הרמב"ן. — שם הערה קכ"ז
ונקראת "דרשת תורת ה' תמימה" והתשב"ץ בס' מגן אבות דף פ'. (דפוס לפיסואה)
זכירה. — צד ל"ג. בדברי מס' "אוצר חיים" ע"י ס' "עדן גן אלקים" יש להוסיף:
גם אחרו שהביא — רמ"ב — שם את הרמב"ן (דף י"ג) וזכור ס' "התרישיש" לר' נטרנאי
ואח"כ יאמר, "כתב בעל הקבלה בס' הנקרא אוצר חיים". — שם הערה קכ"ט: ור'
אביעד ש"ש יקראנו "פרקי החבור להמב"ן" (פ"י כ"ב). — שם הערה קל"א ובס'
"אמנות חכמים" להג"ל יאמר שישלשו ידי זרים בזה הספר ופלוסוף אחד הוסיף בו
מדילי. (פרק כ"ב שם). — צד ל"ד: "תפלה לזורדי הים" ותפלה זו מעידה שגם
האגרת שהעתקנו שכתב לבנו יהודה בהיותו עומד לפני המלך מעטו יצאה, כי בתפלתו
יאמר, "אם ה"ו ה' לא יעשה נס שוא עמלו בנינו בתורן ובנס ואם ברוב רחמינו וחסדיו
לא יגן ח"ו שוא שקדו האומנין והמנהיגין. וסגנון הלישון כתב באגרת הג"ל. —
צד ל"ה: הערה קמ": ובשטה מקובצת לב"מ דף י"ט ע"א מביא בשם הרמב"ן, פ"י
המועתק מנוסחאות מן מר יהודאי גאון. — שם הערה קנ"א: ושם זכור את ר' נתן
בעל הערוך ואת ר"י בעל התוספות בשם "הרב הגדול ר' יצחק הצרפתי הידוע בעל
התוספות". — צד ל"ו בהערה קנ"ג: וזה אינו כי מה שמביא בחדושיו לגטין, והחכם
הגדול ר' משה בר' חסדאי מפולניא שיחה ויארך ימים כתב... הוא ר' משה אבן
חסדאי בעל ס' שכל"טוב וס' "פתח דברי" ואינו ר' משה תקן כי ר"מ תקן לא ידע
מעולם את הרמב"ן, שהוא — ר"מ תקן — חי ומת בעיר ניישטאט סמוך לווינא החוק
מאוד מגורונה מקום הרמב"ן: ופולניא אינה "פאלאננע" הארץ כ"א עיר "פאלאננע"
סמוך לקטלוניא והוא בצרפת הדרומית (הר"א קרמולי ב"עורבים ובני זנה" צד כ"ה). —
שם הערה קנ"ה: ובשל"ה ב"י מאמרות מאמר ראשון (דף מ"ב דפוס פיורדא) יאמר
בפירוש שרמב"ן ורשב"א לא ראו את הס' הוזהר עד הדור האחרון ע"ש. — צד ל"ח
הערה קס"ג: ראה "מטפחת ספרים" לה"ג יעב"ץ דף כ"ב ועבודת הקודש למרים י'

גובאי ב'. סי' ל"ב. — צד ל"ט הערה קס"ז: דע עוד כי ברבנו יונה וברא"ש פרק ג' דברכות כתוב שמת לו בן לרבנו הרמב"ן ביום א' של ראש השנה ע"ש; ולא ידענו שמו — עוד אזכור כי סי' המצות להרמב"ם הנעתק מערבי לעברי לא ראה הרמב"ן העתק ר' משה אבן תבון כי אם העתקת ר' אבהם בן חסדאי. (ראה ישורון שנה א'). ח"ב. וח"ג צד סי' ומ"ע המגיד שנה ה' גליון מ"ט. —) וזה אשר רצינו להוסיף ולהעיר. עמ"י עי"ו. —

שניאות מי ייבין

לאשר לא הגהתי בעצמי את הברשטענאבצוג המצאניה בספרי איזו שניאות ואחשבה לתקן פה; והקרא ישא ויסלח!:

כ"ד	טויה	תחה	כ"ז
ד' בהערה י"ב		רש"ש	רש"ט
י"א פ"ג	ט'	מציונים	מציונים.
י"ד	א'	מוקדות	מוסדות
ט"ז	ט'	מפולא פראנשע	מפולאפראנשע
י"ח	כ"א	ברומינוקנים	הדומינוקנים
"	כ"ב	ערכות	עכרות
י"ט	ט"ז	תשלך	תשלח
" הערה ט"ט		החכם בר ששת	הרב
כ'	א'	תחל	החל
"	ה'	מיפתן	מפתן
" הערה נ"ז		הקבלותית	הקבלוית
כ"ה בהערה ע"ט	ד'	דיעותי	ידיעותי
ל"ג	א'	עיש	עישו
ל"ה	ט"ז	אבם ארצו	בתבל ארצו
"	י"ז	שנקראו	ונקראו
"	"	זמהם	זמהן
"	כ'	אשר לא ראה אורה	אשר תופיע רוח דעת
ל"ט בהערה		מסרתו	מסרתו

אלה הדברים אשר דבר שלמה ה"ה הרב החכם המולל וכו' מו"ה
שלמה זלמן חיים האלברדישטאם נ"י וההערות שהעיר בצדק על ספרנו
זה ועל המלאים ונתנם לפני הקורא:

ב"ה ביעליץ ה' טבת תרנ"ח לפ"ק.

רב שלום וברכה לכבוד הרב החכם הנכבד וכו' מו"ה מאיר אליעזר כ"ץ רפאפורט נ"י.

קבלתי במועדו העלים כלשון אישכנו אשר בתוכם „תולדות הרמב"ן" בל"א.
ובעת מחברת „תולדות הרמב"ן" בלש"ה"ק ושמתחי בקראי בה וביותר על האחרונה
אשר הוסיף בה הרבה דברים ואסף מכל עבר ופנה כל הנצרך למלאכתו הנכבדה.
ואין לי להעיר דק מעט מועיר:

לעמוד 4 רבותיו של הרמב"ן ר' „אשיה הבבלי" לדעת הח' צינץ בספרו
„קורות הספרות של הפוסקים" עמוד 104 לא היה ולא נברא. וכמו כן ר' יודה התמיד
מפא"ר לא היה רבו (אמר מא"ה ע"י ראב"ה ס"י כ"ב ס"ק ט"ז בלויית הן וס"י קנ"א
ס"ק א' שם) וגם הח' גרין השיטתו בהוצאה השנית מספרו, כי אמנם מ"ש הרמב"ן
בהדושו לפסחים „מורי ר' יודה" כוונתו לר"י בר יקר — גם מ"ש שם: „וישע אהלי
מגורתו במקום אביו בעיר פרפינגון" צריך תקון כי סמך בזה על בעל הישלישלת שכתב:
„היתה דירתו קבוע בפרפינגון" והוא איננו בר סמכא. וע"י מ"ש החכם נר"ם בספרו
היקר „גליא יודאיקא" עמוד 458.

לעמוד 5 מכתב ר' שלמה מן ההר איננו ערוך אל הרמב"ן רק אל ר' ישואל
הסרדי כמו שהוכחתי ביישורן שנה ח' עמוד 98 בהערה.

לעמוד 12 גם ר' יונה בר יוסף לא היה תלמידו של הרמב"ן ע"י בשה"ג
להרב חר"א מביא בשם הרשב"א נדרים שבו הרמב"ן בשם ר' יונה בר יוסף קרובו
ולפי"ז לא היה תלמידו. ופי' הר"ף ברכות הוא לתלמידו ר' יונה בר אבהם.

לעמוד 23 לדעת גרין בהוצאה השנית מספרו: נקרא הרמב"ן גם בונאשטרוק.
גם הערותיו אשר רשם על הגליון הן מועילות ונכונות עד מאד ונחויין להדפיסן
בסוף המחברת. מ"ש לעמוד 4 לדעתי לא היה ר' משולם בע"ס ההשלמה רבו של
הרמב"ן כי במכתב הרמב"ן אשר הוצאתי לאור ביישורן ח' צד קט"ז ואמר: „ואשים
לנגד עיני וכו' החכם הגדול ר' משולם [ולא יקרא אותו בשם רבון] ואחריו תלמידו
וסופרו ועיני וחבריו וקניו ושופטיו וכו'" ויסיים „תארונו ימים וכו' ביש את נפשכם
ונפש תלמידכם וכו' משה בר נחמן". — הגה כתב לכלם „תלמידכם" דרך ענה ולא
„תלמידך" כמו שכתב בטעות יודתו החב"ד נ"י.

מה שהעיר לצד 36: „זה אינו... אך למה הכרעת בדעת ברמולי נגד דעת
צינץ אשר ראה דבריו? ולכן תשמיש כל הדברים ההם אשר הבאת מכרמולי אך
אם תרצה תציין לבר: ע"י מ"ש ברמולי בעורבים ובני יונה צד כ"ה ולא יותר (אמר
מא"ה כבר המלאים מסודרים היו ביד המדפיס).

והנה דו"ש בלב ונפש מוקירך ומכבדך ש. ז. ה. האלברדישטאם.

B
903.